

Muhtâr Es-Sakafî'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysâni Fikirlerin Ortaya Çıkışı

Aytekin Şenzeybek

Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Mezhepleri Tarihi Ana bilim dalı Öğretim Üyesi
senzeybek4@hotmail.com

Öz

Muhtâr es-Sakafî hayatını, belirlediği siyasi hedefleri doğrultusunda mücadelelerle geçirmiş birisidir. Bu hedeflerine ulaşabilmek için Medain'de Osmanlı, Küfe'de Türabi, Mekke'de Zübeyrî olmuştur. Son olarak ise Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imâmetini ilan ederek Küfe'de isyan hareketini başlatmıştır. Bu isyan neticesinde yaklaşık iki yıl süreyle Emevî Devleti içerisinde Küfe merkezli bir yönetim tesis etmiştir. İslam Mezhepleri Tarihi açısından Muhtâr es-Sakafî'nin önemi, İbnü'l-Hanefiyye'nin imâmeti, mehdîliği ve vasîliği gibi ilerleyen süreçte Keysâniyye fırkasının temel akidelerini oluşturan kavramların ilk olarak onun tarafından dillendirilmiş olmasıdır. Bununla birlikte kavramların genel Şii akidesindeki anlamlarıyla kullanılıp kullanılmadığı hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu makalede ilk Keysâni fikirlerin ortaya çıkış sebepleri ve kavramlar üzerindeki tartışmalar Muhtâr es-Sakafî'nin hayatı çerçevesinde incelenecektir. Anahtar Kelimeler: Muhtâr es-Sakafî, Keysâniyye, Muhammed b. el-Hanefiyye, İmâmet, Mehdîlik.

Emergence of the First Kaysaniyya Ideas in the Context of Mukhtâr al-Thaqafi's Life
Mukhtâr al-Thaqafi is one who spent his life challenges in accordance with political objectives. In order to achieve these goals, he was Othmaniyya in Madain, Turabiyya in Kufa, Zubayri in Mekka. Finally, he declared imamate of the Muhammad b. al-Hanafiyya and launched the rebellion in Kûfa. As a result of this rebellion he has a management facility based in Kûfa in the Umayyad Empire for nearly two years. The importance of Mukhtâr al-Thaqafi for the history of Islamic sects, Ibn al-Hanafiyya's imamate, mahdî and wasî of the person who is the first announcement. These adjectives about Ibn al-Hanafiyya formed the basic tenets of Kaysaniyya sect in the process. However, different views on whether to use the meaning of the concept has been proposed in the general Shiite creed. In this article, the reasons of emergence of the first Keysâni ideas and concepts will be examined in the framework of Mukhtâr al-Thaqafi 's life. Keywords: Mukhtar al-Thaqafi, Kaysaniyye, Muhammad b. al-Hanafiyya, Imamate, Mahdî.

Atıf

Aytekin Şenzeybek, Muhtâr Es-Sakafî'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysâni Fikirlerin Ortaya Çıkışı, Marife, Kış 2015, 15/2, ss. 343-370.

Giriş

H. Muhammed'in vefatının hemen ardından, Benî Saïde gölgeğinde başlayan hilafet tartışmaları ilerleyen süreçte H. Osman'ın şehit edilerek kan akıtılmasına; H. Ali döneminde ise meydan muharebelerine dönüşerek Müslümanlar arası kanlı çatışmalara neden olmuştur. H. Ali'nin şehit edilmesinin akabinde iktidarı ele geçiren Emevî yönetiminin Mevâlî'yi dışlayıcı politikaları ve H. Ali yanlılarına uyguladığı baskıcı tutum başta Kûfe olmak üzere pek çok yerde yönetime karşı hoşnutsuzluğa yol açmıştır. İktidarın bu yönetim tarzı önce Hucr b. Adiyy hareketini ortaya çıkarmış, ardından H. Hüseyin'in Kербela'da şehit edilmesiyle iktidara karşı duyulan memnuniyetsizliği hat safhaya ulaştırmıştır. H. Hüseyin'i isyana teşvik etmelerine rağmen yardımına gitmeyen Kûfeliler Süleyman b. Surad liderliğinde Tevvâbûn hareketini başlatmış ancak bu hareket de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. İslam dünyasının içinde bulunduğu bu karışık dönemde, İbnü'l-Hanefiyye'nin imâmetini ilan ederek H. Hüseyin'in intikamını almak sloganıyla ortaya çıkan Muhtâr es-Sakaffî, başta Mevâlî olmak üzere gerek Emevî ve gerekse Kûfe'yi hâkimiyetinde bulunduran İbn Zübeyr yönetiminden hoşnut olmayan zümreleri etrafına toplayarak isyan başlatmış ve Kûfe'nin hâkimiyetini ele geçirmiştir. İlerleyen süreçte Şîf toplumu tarafından mahiyeti netleştirilecek olan bazı kavramları ilk dillendiren Keysâniyye fırkası ise Muhtâr hareketi içerisinde neşet etmiştir.

İsimlendirme

Başta İmâmlık ve Mehdîlik olmak üzere Muhammed b. el-Hanefiyye'nin şahsiyeti etrafında akidelerini şekillendiren, aşırı görüşlere sahip Şîf* fırkalar kaynaklarda farklı isimle zikredilmektedir. Yine kullanılan bu isimlendirmelerin kökenleri, kullanım amaçları ve muhtevaları da farklılık arz etmektedir.

Bu fırkaları tanımlamak için kullanılan yaygın isim Keysâniyye'dir. Bu adlandırma ilk olarak İbn Kuteybe (276/889-90), Keşşî (340/950 civarı) ve *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye* müellifi (H. 3) tarafından kullanılmıştır.[†] Kaynaklarda Keysâniyye isminin kökeniyle ilgili farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bunlardan ilki, Muhtâr es-Sakaffî'nin lakaplarından birinin Keysân olmasından hareketle fırkaya Keysâniyye isminin verildiğine dair rivayetlerdir.

* Kaynaklarda hicri birinci asrın ilk yarısında meydana gelen hadiseler nakledilirken kullanılan Şîf kelimesi iki zümreyi tanımlamak için kullanılmıştır. Bunlardan ilki H. Ali'yi H. Osman'a karşı öne geçiren mutedil zümrelerdir. Diğeri ise her ne kadar bir fırkaya delalet etmese de eski inançlarından kaynaklı olarak H. Ali hakkında aşırı davranışlar (bk. Korkmaz, Sıddık, *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*, Ankara 2012, s. 86) ve görüşler sergileyen ve sayıları mutedil olanlara karşı çok daha az olan Sebeyye'dir. Bk. el-Kâdî, Vedâd, *el-Keysâniyye fi't-Târîh ve'l-Edeb*, Doktora Tezi: Beyrut Amerikan Üniversitesi, Beyrut 1973, s. 127-128. Araştırmamızda geçen Şîf tabiri bu çerçevede kullanılmıştır.

[†] Bk. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâş, Kahire 1992, 1/622; Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. Hasan (460/1067), *İhtiyâru Ma'rifeti'r-Ricâl el-Ma'rûf bi-Ricâli'l-Keşşî*, tashih ve talik: Mirdamad el-Esterabadi, thk. Mehdi er-Racai, Kum 1404, s. 342; *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, (Müellifi Meçhul, H. III. Asır), thk. Abdulaziz ed-Duri-Abdulcebbar el-Matlabi, Beyrut trz., s. 165.

¹ Muhtâr'ın bu lakabı almasıyla ilgili de farklı nakiller yapılmıştır. Bir rivayete göre Hz. Ali, Muhtâr es-Sakaffî'yi küçükken "keyyis keyyis"² diyerek severdi. Muhtâr, Hz. Ali'nin bu sevgi sözcüklerinden hareketle Keysân olarak isimlendirilmiş ve Keysânîyye fırkası da onun bu lakabına nispet edilmiştir.³ Kummî ve Nevbahtî, Muhtâr'a zekâsından dolayı Keysân lakabını veren kişinin Muhammed b. el-Hanefiyye⁴; Hasîbî ise amcası⁵ olduğunu bildirmektedir. Benzer bir bilgiler Ebû Hâtîm er-Râzî tarafından da nakledilmiştir.⁶

Keysânîyye üzerine çalışmalarıyla tanınan el-Kâdî, Hz. Ali'nin Muhtâr'ı severken kullandığı sevgi sözcüğü olan "keyyis" kelimesinden hareketle fırkaya Keysânîyye isminin verildiği düşüncesini reddeder. Müellife göre eğer fırkanın ismi bu kelimeden kaynaklansaydı ismi Keysânîyye değil "Keyyisiyye" olmalıydı.⁷

Konuyla ilgili bir diğer rivayete göre ise Muhtâr es-Sakaffî ileri sürdüğü görüşlerini Hz. Ali'nin Keysân isimli azatlı kölesinden aldığı için Keysân olarak isimlendirilmiş ve onun bu lakabına nispetle fırkaya Keysânîyye denilmiştir.⁸ Keşşî aynı rivayeti naklettikten sonra Muhtâr'ı, Hz. Hüseyin'in kanını talep etmeye teşvik eden, Hz. Hüseyin'in katillerini ona gösteren, onun sırlarına sahip olan ve faaliyetleri üzerinde etkin olan kişinin bu Keysân olduğu bilgisini verir.⁹ Ancak İslam Tarihi kaynaklarında, Hz. Ali'nin Keysân isimli azatlı kölesinin Sıffin Savaşında (37/657) öldürüldüğüne dair rivayetler¹⁰ bu iddianın oldukça zayıf olduğunu gösterir.

Şehristânî ise "Keysânîyye, Emiru'l-Müminin Ali b. Ebi Talib'in azatlı kölesi Keysân'ın ashabıdır. Denilir ki o, İbnu'l-Hanefiyye'nin öğrencisi olmuştur"¹¹ diyerek Keysân'ın kimliğiyle ilgili farklı bir yaklaşım sergiler. Burada İbnu'l-Hanefiyye'nin rivayete dahil edilmesinin, Keysânî inançlarının hem Hz. Ali hem de

¹ Bk. Kummî, Sa'd b. Abdillâh Ebi Halef el-Eş'arî (301/913), *Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, thk. Cevad Meşkur, Tahran 1963, s. 21; Eş'arî, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail (324/935), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, tsh. Helmut Ritter, Wiesbaden 1980, s. 18; İbn Abdi Rabbih (328/939), Ebû Ömer Şihabuddin Ahmed, *el-İkdu'l-Ferîd*, Beyrut 1404, 2/249

² Keyyis: Zeki, akıllı, uyanık ve zarif kişi anlamlarına gelmektedir.

³ Bk. Nâşî el-Ekber, Ebû'l-Abbâs Abdullâh b. Muhammed (393/906), *Usulu'n-Nihal ve Kitabu'l-Fıraki'l-İslâmiyye*, thk. Seyit Bahcivan, Konya 2007, s. 22; Tûsî, *İhtiyâru Ma'rifeti'r-Ricâl el-Ma'rûf bi-Ricâli'l-Keşşî*, 342; Neşvân el-Himyârî, Ebû Said (573/1178), *el-Hûru'l-İyn*, thk. Kemal Mustafa, Beyrut 1985, s. 236; Meclisî, Muhammed Bakır b. Muhammed Taki (1110/1698), *Bihâru'l-Envâr*, Beyrut 1403, 45/344, 351.

⁴ Bk. Kummî, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, s. 26.

⁵ Bk. Hasîbî, Hüseyin b. Hamdan (334/945), *el-Hidâyetü'l-Kubrâ*, Beyrut 1991, s. 219.

⁶ Ebû Hâtîm er-Râzî, Ahmed b. Hamdan (324/936), *Kitâbü'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye*, (nşr. Abdullâh Sellûm es-Samerrai, *el-Ğuluvv ve'l-Fıraki'l-Ğâliye fi'l-Hadârâti'l-İslâmiyye* içinde), Bağdat 1982, s. 294.

⁷ Bk. el-Kâdî, *el-Keysânîyye fi't-Târîh ve'l-Edeb*, s. 51.

⁸ Bk. Ebû Hâtîm er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye*, s. 294; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, s. 18; Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed (429/1037), *el-Fark Beyne'l-Fırak*, tsh. M. M. Abdülhamid, Beyrut 1995, s. 38.

⁹ Bk. Tûsî, *İhtiyâru Ma'rifeti'r-Ricâl el-Ma'rûf bi-Ricâli'l-Keşşî*, s. 342.

¹⁰ Bk. Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir (310/922), *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Silatu't-Târîhi't-Taberî*, Beyrut 1387, 5/19; İbn Miskevayh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub (421/1030), *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkübü'l-Himem*, thk. Ebû'l-Kasım İmami, Tahran 2000, 1/525.

¹¹ Bk. Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebi Bekr Ahmed (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Emir Ali Mehna-Ali Hasan Faur, Beyrut 1993, 1/170.

İbnü'l-Hanefiyye'den eğitimini almış olan bir kişiden sadır olduğu düşüncesini ortaya koymayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Diğer kaynaklarda bu yönde bir bilgi bulunmaması ve Şehristânî'nin "denilir ki" ifadesi bu rivayetin yalnızca bir söylentiden ibaret olduğuna işaret eder.

Kaynaklarda konuyla ilgili nakledilen bir diğer rivayete göre ise Muhtâr'a Keysân¹² lakabının verilmesi onun Ebû Amra Keysân isimli güvenlikten sorumlu komutanı sebebiyledir. Ebû Amra görüşleri, hareketleri ve kan dökücülüğü itibarıyla Muhtâr'dan daha aşırı olması sebebiyle o Keysân olarak da isimlendirilmiştir. Muhtâr'a verilen bu lakap sebebiyle de fırka Keysâniyye olarak adlandırılmıştır.¹³

Yukarıdaki rivayetlerin tamamında Keysâniyye isminin Muhtâr es-Sakaffî'ye nispet edilen Keysân lakabından kaynaklandığı görülmektedir. Ancak Muhtâr es-Sakaffî hareketi ile ilgili detaylı bilgiler nakleden İbn Sa'd (230/845), Dineveri (282/895), Taberî (310/922), İbn A'sem (314/926) gibi ilk dönem tarihçileri eserlerinde onunla ilgili "Âl-i Muhammed'in elçisi ve emini", "Âl-i Muhammed'in veziri"¹⁴ gibi vasıflandırmaları kullanırken Keysân lakabını hiç zikretmemişlerdir. Muhtâr es-Sakaffî'ye nispet edilen Keysân lakabı daha çok İslam Mezhepleri Tarihi ve Akaid alanındaki klasik kaynaklarda zikredilmekle birlikte yukarıda açıklandığı üzere bu lakabın verilmesinin nedenleriyle ilgili de farklı bilgiler nakledilmiştir. el-Kâdî, mezhepler tarihçilerinin ve akaid müelliflerinin, tarihçiler tarafından nakledilmeyen bu bilgiler üzerinde ısrar etmelerinin nedenini Keysâniyye fırkasının Muhtâr es-Sakaffî'ye bağlanması hususundaki kayıp halkanın var edilme çabası olarak yorumlar.¹⁵

Yukarıdaki açıklamalar neticesinde bizde oluşan kanaate göre fırkaya Keysâniyye isminin verilmesinin sebebi doğrudan doğruya Ebû Amra Keysân'dır. Bunun en önemli delili ise fırkanın isimlendirilmesi konusunda nakledilen rivayetler içerisinde gerek zaman-mekân uyumu ve gerekse fikir-hadise irtibatı çerçevesinde en kabul edilebilir olanın Ebû Amra Keysân ile ilgili rivayet olmasıdır. Bunun yanında erken dönem tarihçilerinden Belâzurî'nin diğer rivayetleri zikretmeksizin Ebû Amra'dan "Sahibü'l-Keysâniyye" olarak bahsetmesi¹⁶ de bu hususu desteklemektedir.

Keysâniyye için kullanılan diğer bir isim ise Muhtâriyye'dir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, bu ismi akidevi anlamda bir fırkaya dalalet edecek şekilde ilk kullanan müellif Ebû İshak el-Cüzcânî'dir.¹⁷

¹² Ebû Amra Keysân, ileride daha detaylı incelenecektir.

¹³ Bk. Kummî, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, 21-22.

¹⁴ Bk. İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Haşîmi el-Basri (230/884), *Kitabu't-Tabakâtü'l-Kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire 2001, 7/101; Belâzurî, Ahmet b. Yahya b. Cabir (279/892), *Ensâbu'l-Esrâf*, thk. Süheyl Zekkar-Ziyad Zerkeli, Beyrut 1996, 6/380, 391; İbn A'sem, Ebû Muhammed el-Kufî (314/926), *Kitabu'l-Futuh*, thk. Ali Şî'ri, Beyrut 1991, 6/208, 228.

¹⁵ Bk. el-Kâdî, *el-Keysâniyye fi't-Târîh ve'l-Edeb*, s.51.

¹⁶ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, 6/395.

¹⁷ Bk. Ebû İshak el-Cüzcânî, İbrahim b. Yakub b. İshak es-Sa'dî (259/872), *Ahvâlu'r-Ricâl*, thk. Abdulalim Abdulazim el-Besteve, Pakistan trz., s. 25.

Muhtâriyye ve Keysâniyye kavramlarının kullanımı açısından erken dönem kaynaklarını incelememiz bu kavramların muhtevalarının gelişim sürecini ortaya koymasından önemlidir. Belâzurî (279/892), Keysâniyye ismini Ebû Amra ashâbına verilen bir isim olarak kullanırken¹⁸ Muhtâriyye'yi Muhtâr es-Sakaffî'nin siyasi faaliyetlerine katılan ve onu destekleyen zümreleri tanımlamak için kullanmıştır.¹⁹ Bunun yanında fırkadan Keysâniyye olarak bahseden ilk kaynaklar, fırkanın Muhtâr es-Sakaffî ile ilişkisini ortaya koyacak şekilde fırkayı Muhtâr es-Sakaffî'nin ashâbı, mensupları, tabileri ve Muhtâr'ı da onların reisleri olarak tanımlamışlardır.²⁰

Kummî ve Nevbahtî'nin Muhtâriyye kavramını kullanımlarında ise bir kargaşa mevcuttur. Her iki yazar ilk olarak Muhtâriyye'yi Keysâniyye'nin eş anlamlısı olarak bütün Keysâni fırkaları içeren bir kavram niteliğinde kullanmışlardır.²¹ Ardından İbnü'l-Hanefiyye'nin oğlu Ebû Haşim'in, hilafeti kendisinden sonra kardeşi Ali b. Muhammed'e vasiyet ettiğini, hilafetin İbnü'l-Hanefiyye'nin çocukları dışına çıkamayacağını ileri süren zümreyi önce "Hâlis Keysâniyye" olarak zikretmiş hemen ardından da bunlara "Hâlis Muhtâriyye" denildiğini vurgulamıştır.²² Bu ifadeleriyle Kummî ve Nevbahtî Muhtâriyye'yi, Muhtâr es-Sakaffî (67/687), İbnü'l-Hanefiyye (81/700) ve oğlu Ebû Haşim'in (99/717) ölümlerinden sonra ortaya çıkan Keysâniyye'nin bir alt kolu olarak zikretmişlerdir.

Kummî ve Nevbahtî sonrasında İslam Mezhepleri Tarihi kaynaklarının bir kısmı Muhtâriyye'den hiç bahsetmemiştir. Bahsedenlerin çoğunluğunda ise fırka Keysâniyye olarak isimlendirilirken Muhtâriyye, Keysâniyye'nin bir alt kolu olarak ele alınmıştır.²³ Yalnızca Malatî (377/987), Keysâniyye ismini zikretmeden fırkayı Muhtâriyye olarak incelemiştir.²⁴

Kaynaklarda fırkayı tanımlamak için kullanılan diğer bir isim Haşebiyye'dir. Bu ismin verilmesinin sebebiyle ilgili de farklı rivayet nakledilmektedir. Bunlardan ilki Muhtâr'ın ordusunun çoğunluğu sopalara savaştığı için onlara bu isim verilmiştir. Diğer bir rivayete göre İbnü'l-Hanefiyye'yi hapsedildiği yerden kurtarmak için gelen Muhtâr ordusunun, İbn Zübeyr'in İbnü'l-Hanefiyye ve yanındakileri yakmak için hapsettiği yerin etrafına yerleştirdiği odunları almalarından dolayı bu isimle adlandırılmışlardır. Son rivayete göre ise İbnü'l-

¹⁸ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 6/395.

¹⁹ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 6/397, 401.

²⁰ Bk. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 1/622; *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 165; Nâşî el-Ekber, *Usulu'n-Nihal ve Kitabu'l-Firaki'l-İslamiyye*, s. 22; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s. 38; İsferraini, *Ebu'l-Muzaffer Tahir b. Muhammed (471/1078), et-Tabsir fi'd-Din*, thk. Kemal Yusuf el-Hut, Beyrut 1983, s. 30.

²¹ Bk. Kummî, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Firak*, s. 21, 22.

²² Bk. Kummî, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Firak*, s. 39.

²³ Ebû Hâtim er-Râzî, fırkayı Keysâniyye olarak incelerken Muhtâriyye'yi "Hâlis Keysâniyye" olarak da isimlendirdiği Haşimiyye'nin bir diğer ismi olarak zikreder. Bk. Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabîyye*, s. 297. Diğer kaynaklar için bk. İsferraini, *et-Tabsir fi'd-Din*, s. 33; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/171; Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer (606/1209), *İtikâddâtu Firaki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, thk. Ali Samî en-Neşşar, Kahire 1938, s. 62.

²⁴ Bk. Malatî, *Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdîrrahman (377/987), et-Tenbîh ve'r-Redd ala Ehi'l-Ehvâ ve'l-Bid'a*, thk. M. Zahid el-Kevseri, Mısır trz., s. 23, 160.

Hanefiyye'yi kurtarmak için gelen ordunun, Harem bölgesine kılıçla girmek istememelerinden kaynaklı olarak hapishanenin çevresini ellerinde sopalarla çevirmeleri sebebiyle bu isimle tanımlandırılmışlardır.²⁵

Belâzurî'nin naklettiği bir rivayetten Muhtâr ashabını tanımlamak üzere Haşebiyye tabirini ilk kullanan kişinin İbn Zübeyr olduğu anlaşılmaktadır. Rivayete göre İbnü'l-Hanefiyye'yi hapisten kurtarmak için Mekke'ye gelen Muhtâr ordusu şehre girer girmez "Hüseyin'in intikamı..." naraları eşliğinde hapishanenin yanına gelmişler ve buradaki muhafızları kovmuşlardır. Naraları işiten İbn Zübeyr "Şu Haşebilere bakın hele! Hüseyin'in katili benmişim gibi onun intikamını alacağız diye beni saltanatımdan etmeye çalışıyorlar..." demiştir.²⁶ İbn Zübeyr'in bu cümlesinden hareketle "Haşebiyye" isminin, siyasi rakipleri tarafından Muhtâr ashabını aşağılamak gayesiyle kullanılan siyasi bir adlandırma olduğunu söyleyebiliriz.

Onat, Muhtâr hareketi devam ettiği zamanda onun taraftarlarına verilen tek genel ismin Haşebiyye olduğunu vurguladıktan sonra o zaman diliminde Muhtâriyye ve Keysâniyye tabirlerinin bu şekilde umumi olarak kullanıldığını söylemenin mümkün görünmediğini belirtir.²⁷ el-Kâdî ise Haşebiyye'nin siyasi anlamda Muhtâr yanlıları anlamına geldiğini; Keysâniyye'nin Muhtâr es-Sakafî ashâbı içerisinde neşet etmesi sebebiyle ravilerin Keysâniyye ile Haşebiyye'yi birbirine karıştırdıkları²⁸ çıkarsamasında bulunur.

Her iki müellifin yaptığı bu tespitlerle yukarıda yer verdiğimiz Muhtâriyye isminin kullanımıyla ilgili açıklamaları bir arada değerlendirdiğimizde şu sonuca ulaşmaktayız: Muhtâr es-Sakafî döneminde, siyaseten Muhtâr yanlılarını tanımlamak için Haşebiyye isimlendirmesi kullanılmıştır. Muhtâr'ın öldürülmesinden sonraki süreçte o dönem olaylarını kaleme alan Belâzurî, Muhtâriyye ismini de aynı mahiyette yani siyasi olarak Muhtâr yandaşlarını tanımlamak için kullanmıştır. Ancak daha sonraki zaman diliminde eser veren müellifler, Muhtâr es-Sakafî'nin siyasi yandaşları içerisinde neşet eden fırkayı tanımlamak için kullanılan Keysâniyye ismini, yalnızca siyaseten Muhtâr es-Sakafî'yi destekleyen zümreleri tanımlamak için kullanılan Haşebiyye ve Muhtâriyye terimleriyle eşdeğer kalmışlar ve bütün bu isimlendirmeleri fırkaya delalet edecek şekilde kullanmışlardır.

Muhtâr es-Sakafî

Ebû İshak el-Muhtâr b. Ebi Ubeyd b. Mesud b. Amr b. Umeyr b. Avf b. Ukde b. Ğiyara b. Avf es-Sakafî (67/987).²⁹ Hicretin birinci yılında (1/622) Taif'te³⁰

²⁵ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 6/397.

²⁶ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 3/284-285.

²⁷ Bk. Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şii hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara 1993, s. 110.

²⁸ Bk. el-Kâdî, *el-Keysâniyye fi't-Târih ve'l-Edeb*, s. 146.

²⁹ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 6/375.

³⁰ Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 6/491.

dünyaya gelmiştir.³¹ Ardından babasıyla birlikte Medine'ye yerleşmiştir.³² Muhtâr'ın babası Ebû Ubeyd b. Mesud, hicretin on üçüncü yılında (13/634), Hz. Ömer tarafından beş bin kişilik bir ordunun başında Irak'a gönderildi. Burada Merdan Şah komutasındaki Fars ordusuyla yapılan Köprü Muharebesini İslam ordusu kaybetmiş ve Ebû Ubeyd'de bu savaşta şehit edilmiştir.³³

Babasının ölümüyle birlikte küçük yaşta öksüz kalan Muhtâr, Hz. Ali döneminde Medain valisi olarak atanacak olan amcası Sa'd b. Mesud es-Sakaffî'nin yanına gönderilir.³⁴ İlk siyasi deneyimini de amcasının yanında yaşamıştır. Sa'd b. Mesud es-Sakaffî, 37/657-658 yılında Hz. Ali tarafından Harici Abdullah b. Vehb ve ashâbı üzerine bir sefere gönderilir. Sa'd ayrılırken Medain'de kendisinin yerine yeğeni Muhtâr es-Sakaffî'yi bırakmıştır.³⁵

Kaynaklarda Muhtâr es-Sakaffî ile ilgili oldukça dikkat çekici bir rivayete yer verilmektedir. Buna göre, Hz. Hasan halife olmasının hemen ardından, 40/660-661 yılında Muaviye üzerine düzenlediği sefer esnasında ordusu içerisinde çıkan karışıklık neticesinde bıçaklanır ve yaralı bir halde Medain'e giderek Muhtâr'ın amcası Sa'd b. Mesud'a sığınır. Şartların Muaviye lehine değiştiğini gören Muhtâr amcasına şeref ve zenginlik elde etmesi için Hz. Hasan'ı tutuklaması ve onunla Muaviye'den eman dilemesi yönünde bir konuşma yapar. Ancak Sa'd, ileri sürdüğü bu fikirden dolayı Muhtâr'ı kınar.³⁶

Belâzurî'nin bu olayla ilgili yapmış olduğu nakil, Muhtâr'ın Ali yanlıları arasındaki konumuna ayrı bir boyut kazandırmıştır. Müellifin naklettiği rivayete göre Muhtâr'ın Hz. Hasan'la ilgili amcasıyla yaptığı konuşmanın halk arasında yayılması üzerine aralarında el-Haris b. el-A'ver ve Zabyan b. Umare et-Temimi'nin de bulunduğu Ali taraftarı bir topluluk öldürmek için Muhtâr'ı aramaya başlar. Ancak Sa'd b. Mesud, Hz. Hasan ile konuşarak topluluğun Muhtâr'dan uzak durması için ricacı olur. Bunun üzerine onlar Muhtâr'ı aramayı bırakırlar. Bütün bu açıklamaların ardından Belâzurî Muhtâr ile ilgili dikkat çeken şu cümleyi kurar: "Muhtâr Şia³⁷ nazarında *Osmancı*³⁸ idi."³⁹

³¹ Bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Silatu't-Târîhi't-Taberî, 2/402*; Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf, 6/375*.

³² Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir, 6/491*.

³³ Bk. İbn Kuteybe, *el-Maârif, 401*; Dineveri, Ebû Hanife Ahmed b. Davud (282/895), *el-Ahbaru't-Tival, thk. Abdülmünim Amir, Kahire 1960, s. 113*.

³⁴ Hasibî, Muhtâr'ın annesinin, kocasının ölümünden sonra amcasıyla evlendiğini bildirir. (bk. Hasibî, *el-Hidâyetü'l-Kübrâ, s. 219*). Bu durumda Muhtâr'ın amcasının yanına yerleşme sebebinin amcasıyla annesi arasındaki evlilik olduğu anlaşılmaktadır.

³⁵ Bk. İbn Kuteybe, *el-Maârif, 400-401*; Dineveri, *el-Ahbaru't-Tival, s. 205*; Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Silatu't-Târîhi't-Taberî, 5/76*.

³⁶ Detaylı bilgi için bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Silatu't-Târîhi't-Taberî, 5/159*.

³⁷ Buradaki Şia Ali yanlıları anlamında kullanılmıştır.

³⁸ Osmancı (Osmaniyye), Emevilerin iktidarı ele geçirmesinden sonra ilk dört halifenin yanı sıra Muaviye'nin de hilafetini meşru kabul eden Havaric ve Ali yanlıları dışında kalan ve siyasi bakımdan çoğunluğu oluşturan Müslümanlar için kullanılan bir terimdir. Osmaniyye tanımlamasının kullanımıyla ilgili detaylı bilgi için bk. Üzüm, İlyas, "Osmaniyye", *DİA, İstanbul 2007, ss. 480-481*.

³⁹ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf, 6/376*.

Kaynaklarda Muhtâr es-Sakafî'nin Medain'deki hayatıyla ilgili bilgiler bununla sınırlıdır. Muhtemelen Medain'deki Ali yanlıları arasında yaşadığı bu itibar kaybı ve öldürülme korkusu onun Kûfe'ye gitmesine sebep olmuştur. Kûfe'deki faaliyetleriyle ilgili ilk bilgi ise 51/671 yılında meydana gelen Hucr b. Adiyy hareketiyle ilişkilendirilmesidir. Rivayete göre Hucr b. Adiyy'in Emevî yönetimine karşı taşkın tavırlar ve söylemler sergilemesi⁴⁰ üzerine vali Ziyad b. Ebîh, Kûfe halkından konuyla ilgili Hucr aleyhine şahitlik yapmasını ister. Yetmiş kişi şahitlik yapmayı kabul ederken Muhtâr es-Sakafî bunu reddetmiştir.⁴¹ Bu rivayetle, Nâşî el-Ekber'in Muhtâr es-Sakafî'nin Hz. Ali ahabının büyüklerinden olan Ebû Amra Keysân tarafından Şifleştirildiği⁴² yönünde verdiği bilgi bir arada değerlendirildiğinde, Muhtâr'ın Kûfe'ye geldikten sonra Ebû Amra Keysân vasıtasıyla Kûfe'deki Ali yanlıları arasında kendisine yeni bir konum edindiği ve bu sebeple de şahitliği reddettiği anlaşılmaktadır.

60/679-680 yılına gelindiğinde, Kûfelilerin kendisinden başka imam tanımadıkları ve kendisini Kûfe'de görmek istediklerini bildiren mektubu üzerine Hz. Hüseyin, hem oradaki genel temayülü netleştirmesi hem de kendisi adına biat alması için Müslim b. Akil'i Kûfe'ye gönderir.⁴³ Belâzurî, Taberî ve İbn A'sem gibi döneme yakın tarihçiler Müslim b. Akil'in Kûfe'ye geldiğinde Muhtâr es-Sakafî'nin evine yerleştiğini ve faaliyetlerini buradan yürüttüğünü bildirmektedir.⁴⁴ Bu rivayet, Muhtâr es-Sakafî'nin zikredilen tarihlerde Kûfe'li Ali yanlılarının güvenini tam manasıyla kazandığını ve itibarlı bir kişi konumuna geldiğini gösterir.

Müslim b. Akil'in Emevî Valisi Ubeydullah b. Ziyad'a karşı çıkarmış olduğu başarısız isyan girişimine Muhtâr es-Sakafî'nin katılıp katılmadığıyla ilgili birbirine zıt iki rivayet bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde göre Müslim b. Akil, isyanı kararlaştırılan zamandan önce ansızın başlatmak zorunda kaldığı için tarlasında çalışmakta olan Muhtâr es-Sakafî isyana iştirak edememiştir.⁴⁵ Diğer rivayette ise Muhtâr es-Sakafî isyanın önderlerinden biri olarak takdim edilmektedir. Buna göre Müslim b. Akil, taraftarlarını ikiye ayırarak saraya yürümüş, Muhtâr es-Sakafî taşıdığı yeşil bayrakla Urve b. Haris kapısına yapılan saldırının liderliğini yapmıştır.⁴⁶

⁴⁰ Hucr b. Adiyy ve isyanıyla ilgili detaylı bilgi için bk. Onat, *Emevîler Devri Şif hareketleri ve Günümüz Şifliği*, ss. 43-61.

⁴¹ Bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Sılatu't-Târîhi't-Taberî*, 5/270.

⁴² Bk. Nâşî el-Ekber, *Usulu'n-Nihal ve Kitabu'l-Fıraki'l-İslamiyye*, s. 22.

⁴³ Bk. Ya'kûbî, Ahmed b. Ebi Yakub b. Cafer b. Vehb (292/904), *Târîhu'l- Ya'kûbî*, thk. Abdülemir Mehna, Beyrut 2010, 2/155-156; Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Sılatu't-Târîhi't-Taberî*, 5/347.

⁴⁴ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, 6/376; Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Sılatu't-Târîhi't-Taberî*, 5/355; İbn A'sem, *Kitabu'l-Futuh*, 5/33. Bununla birlikte ilk dönem klasik kaynaklarında konuyla ilgili farklı isimler de zikredilmektedir. Ya'kûbî Müslim b. Akil'in evine yerleştiği bu kişinin Hani b. Urve olduğu bildirirken İbn Kesîr Müslim b. Avsece el-Esedi ve Muhtâr es-Sakafî isimlerini birlikte zikretmektedir. Bk. Ya'kûbî, *Târîhu'l- Ya'kûbî*, 2/155; İbn Kesîr, İmaduddin Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şi'ri, Kahire 1988, 8/163.

⁴⁵ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, 6/376; Taberî, , *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Sılatu't-Târîhi't-Taberî*, 5/569.

⁴⁶ Bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Sılatu't-Târîhi't-Taberî*, 5/381.

İsyanın bastırılmasından sonra yaşananları anlatan rivayetlerde oldukça dikkat çekici ifadeler bulunmaktadır. Bunlara göre isyandan sonra Ubeydullah b. Ziyad yardımcısı Amr b. Haris'e Hilafet makamı için İbn Zübeyr hareketinin oluşturduğu tehlikeden çekinmediğini, buna karşılık Ali b. Ebi Talib yanlısı *Türabiyye'nin* oluşturduğu tehlikenin kendisini daha çok korkuttuğunu söyler ve Kûfe'de Ali ve çocuklarına olan yandaşlığını devam ettiren kişilerin olup olmadığını sorar. Yardımcısı böyle bir kimseyi tanımadığını söyleyince Velid b. Ukbe'nin oğlu Umare kızgın bir şekilde "Müslim b. Akil isyan edene kadar insanları sana karşı kıskırtan Muhtâr es-Sakafî işte burada. O geçmişte *Osmancı* idi bu gün ise *Türabî* oldu" der. Bunun üzerine Ubeydullah, Muhtâr es-Sakafî'yi getirtir ve ona "Müslim b. Akil'e yardım eden ordunun ön safında olan; Ali ve çocuklarına dost olan sen misin?" diye sorar. Bu soruya Muhtâr, Rasulullah'a duyduğu sevgiden kaynaklı Ali ve evladına muhabbet beslediğini ancak Müslim b. Akil'e yardım etmediğini söyler ve bu iddiasına Kûfe'nin önde gelenlerinden Amr b. Haris el-Mahzumi'yi şahit gösterir. Amr b. Haris Ubeydullah b. Ziyad'ın karşısında kendi şahitliğinden dolayı bir kimsenin öldürülmesinden haya ettiği için yalan söyleyerek Muhtâr'ın Müslim b. Akil isyanına katılmadığı yönünde şahitlik yapar. Buna rağmen Ubeydullah elindeki sopayı Muhtâr'a fırlatır ve Muhtâr'ın göz kapağını kopartır. Ardından Muhtâr'a, Amr b. Haris'in şahadeti olmasaydı boynunu vurduracağını söyleyerek onu hapsedirir.⁴⁷

Muhtâr, eniştesi Abdullah b. Ömer'e hapisneden haber göndererek kendisini kurtarması için Yezid'e ricacı olmasını ister. Bunun üzerine Abdullah b. Ömer Yezid'e, Yezid de Ubeydullah b. Ziyad'a haber göndererek Muhtâr'ın serbest bırakılmasını ister. Yezid'in emri üzerine Ubeydullah b. Ziyad, üç gün içerisinde Kûfe'yi terk etmesi şartıyla Muhtâr'ı serbest bırakır.⁴⁸

Muhtâr Kûfe'den ayrılarak Hicaz'a gitmek üzere yola çıkar. Yolda karşılaştığı İbnu'l-Irk'a⁴⁹ gözüne karşılık Ubeydullah b. Ziyad'ın organlarını parça parça doğrayacağını ve Hz. Hüseyin'in öldürülmesine karşılık Yahya b. Zekeriyya'nın kanı karşılığında öldürülenler kadar onu öldürenlerin kanını akıtacağını kasekle ifade eder. İbnu'l-Irk olanları Haccac'a anlatır ancak o olayı ciddiye almaz.⁵⁰

Muhtâr es-Sakafî Mekke'ye varır varmaz daha önce Emevî iktidarına karşı gizliden gizliye isyan hazırlıklarında olduğunu bildiği Abdullah b. Zübeyr'in yanına gider. Ona bütün Hicaz halkının bu ayaklanmayı beklediğini söyleyerek kendisine biat etmek istediğini bildirir. Ancak İbn Zübeyr'de bu yönde bir çaba görmediği için

⁴⁷ Bk. Ya'kûbî, *Târîhu'l- Ya'kûbî*, 2/174; Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, 6/377; Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Sılatu't-Târîhi't-Taberî*, 5/570; İbn A'sem, *Kitabu'l-Futuh*, 5/143-145.

⁴⁸ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, 6/377; Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Sılatu't-Târîhi't-Taberî*, 5/570-571.

⁴⁹ Belâzurî bu kişinin İbnu'l-Çarik olduğunu bildirir. Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, 6/377.

⁵⁰ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, 6/377-8; Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Sılatu't-Târîhi't-Taberî*, 5/572-3.

meclisi terk ederek memleketi olan Taif'e gider.⁵¹ Taif'te kaldığı süre içerisinde ise İbn Zübeyr aleyhine konuşmalar yapar.⁵²

Muhtâr'ın buraya kadar olan yaşantısıyla ilgili İbn Sa'd oldukça farklı ve kısa bilgiler nakletmektedir. Müellife göre Muhtâr, Muaviye'nin hilafetinin sonunda ya da Yezid'in hilafetinin başlarında Basra'ya gitmiş ve orada ikamet etmiştir. Buradaki Hz. Hüseyin yanlısı sözleri sebebiyle Ubeydullah onu yakalatıp yüz sopa attırmış ve bir aba giydirek Taif'e göndermiştir. İbn Zübeyr insanları kendi hilafetine davet edene kadar Muhtâr Taif'te yaşamıştır.⁵³ Ancak diğer kaynaklarda bu yönde bir rivayet bulunmamaktadır.

63/682-683 senesinde Muhtâr umre için Mekke'ye gelir. Bunu haber alan İbn Zübeyr aracı göndererek onunla görüşmek istediğini bildirir. Bunu kabul eden Muhtâr görüşme sonunda İbn Zübeyr'e biat eder. Ancak Muhtâr biat ederken "(Halife olarak) ortaya çıktığında en faziletli işlerinde beni değerlendirir misin?" diye sorar ve İbn Zübeyr de Allah'ın Kitab'ı ve O'nun Nebi'sinin sünneti üzere söz verir.⁵⁴

64/683-684 senesine gelindiğinde Muhtâr, Husayn b. Nümeyr komutasındaki Emevî ordusunun Mekke'yi ilk kuşatması esnasında İbn Zübeyr ile birlikte cesurca savaşır. Bu savaş esnasında gösterdiği kahramanlıklarla İbn Zübeyr'in kendisine tam olarak güvenmesini sağlamıştır.⁵⁵

Muhtâr es-Sakafî, 65/684-685 yılında Küfe'ye doğru hareket eder. Muhtâr'ın Mekke'den ayrılarak Küfe'ye hareket etmesinin sebepleriyle ilgili kaynaklarda farklı bilgiler nakledilmiştir. Bir rivayete göre Muhtâr, İbn Zübeyr'in daha önce biat ederken kendisine verdiği, halife olarak ortaya çıktığı zaman en faziletli işlerinde kendisini değerlendireceği yönündeki sözünden hareketle valilik beklentisi içerisine girmiştir. İbn Zübeyr'in ona valilik vermemesi üzerine ümitsizliğe kapılarak Medine'yi terk etmiştir.⁵⁶ Bir diğer rivayete göre ise Muhtâr, İbn Zübeyr'in Küfe'ye atadığı valiye Ali yanlılarının itaat etmesini sağlamak üzere bizzat İbn Zübeyr tarafından gönderilmiştir.⁵⁷ Bunun dışında kaynaklarda İbn Zübeyr'in Muhtâr'ı Küfe'ye vali olarak atadığına dair rivayetler de nakledilmektedir.⁵⁸ Ancak bunlar en zayıf olan nakildir. Çünkü Muhtâr Küfe'ye

⁵¹ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 6/378; Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Sılatu't-Târîhi't-Taberî*, 5/573-4.

⁵² Rivayete göre Muhtâr, çok öfkeli olduğunu ve zorbaları yok edecek kimsenin kendisini olduğunu söyler. Taif'ten Mekke'ye gelen umreciler vasıtasıyla kendisine ulaşan bu sözler karşısında İbn Zübeyr şu cevabı verir: "Allah zorbaları yok ederse bunlardan birisi de Muhtâr olur". Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 6/378; Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Sılatu't-Târîhi't-Taberî*, 5/573-4.

⁵³ Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 6/492.

⁵⁴ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 6/378-379; Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Sılatu't-Târîhi't-Taberî*, 5/575; İbn A'sem, *Kitabu'l-Futuh*, 5/148-149.

⁵⁵ Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 7/99; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 6/378-379; Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Sılatu't-Târîhi't-Taberî*, 5/575.

⁵⁶ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 6/378-379; Ya'kûbî, *Târîhu'l- Ya'kûbî*, 2/174; Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Sılatu't-Târîhi't-Taberî*, 5/575.

⁵⁷ Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 6/492; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 6/453.

⁵⁸ Bk. Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid (285/898), *el-Kâmil fi'l-Luğa ve'l-Edeb*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire 1997, 2/193.

hareket etmeden önce İbn Zübeyr'in Abdullah b. Mutî'î Kûfe'ye vali olarak atadığı⁵⁹ bilinmektedir.

Kanaatimize göre Muhtâr es-Sakafî kendi siyasi emellerini gerçekleştirmek için yukarıda zikredilen sebepleri kullanarak Mekke'den Kûfe'ye gitmiştir. Mekke'ye ilk geldiğinde İbn Zübeyr'in kendisine karşı olan menfi tavrına, İbn Zübeyr hareketinin başarılı olması için gösterdiği bütün çabalara rağmen beklenti içerisinde olduğu valiliği elde edememesi eklenince, İbn Zübeyr ile emellerine ulaşamayacağına kanaat getirmiş olmalıdır. Bunun üzerine İbn Zübeyr'e mantıklı bir gerekçe olarak Kûfe'deki Ali yanlılarının başkaldırısını önleyebilecek yegâne kişinin kendisi olduğunu lanse ederek izin istemiş ve Kûfe'ye hareket etmiştir.

Muhtâr'ın Kûfe'yi tercih etmesinin birden fazla bileşeni olduğu söylenebilir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir: Emevî devletinin içerisinde bulunduğu siyasi ortam, Kûfe'deki sosyo-politik yapı, Muhtâr'ın Hucr b. Adiy hareketi ve Müslim b. Akil isyanında Kûfe'de kazandığı itibar. Dönemin siyasi ortamına baktığımızda Emevî Devleti bir taraftan Hz. Hasan olayından itibaren Hz. Ali yanlılarının sürekli isyan girişimleri ve hareketleri ile meşgul olurken diğer yandan Hicaz bölgesinde hakimiyeti ele geçiren İbn Zübeyr ile uğraşmaktadır. İbn Zübeyr, Emevî iktidarından hoşnut olmayan zümrelerin desteğini büyük oranda elde etmişken Muhammed b. el-Hanefiyye ve İbn Abbas gibi Ehl-i Beyt'in önde gelen simalarının kendine biat etmesini sağlayamamıştır.⁶⁰ Esasen o günkü Kûfe'nin durumu ve Muhtâr es-Sakafî'nin orayı tercih etmesinin sebebi Ebû Mihnef'ten nakledilen bir rivayette açık bir şekilde özetlenmektedir. Bu rivayete göre Muhtâr, umre için Mekke'ye gelen Hâni b. Ebi Hayye'ye Kûfe'nin içerisinde bulunduğu durumu sorar. Hâni b. Ebi Hayye, insanların İbn Zübeyr'e itaat üzere olduklarını ve Kûfe'de bir düzen olduğunu ancak çoğunluğunu Mısırlıların oluşturduğu bir gurubun eğer kendi görüşlerinden bir adam ortaya çıkarsa onun etrafında toplanarak bu yönetimi yıkmayı beklediklerini söyler. Bunun üzerine Muhtâr onların beklediği kişinin kendisi olduğunu, onlarla birlikte bütün zalimleri öldüreceğini söyler.⁶¹ Muhtâr es-Sakafî Emevî iktidarıyla İbn Zübeyr arasındaki çatışmalardan hareketle, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin ismini ve Kûfe'de sahip olduğu itibarını kullanarak siyasi emellerini gerçekleştirmek üzere Kûfe'ye hareket etmiştir.

Muhtâr es-Sakafî-Muhammed b. el-Hanefiyye İlişkisi

Muhammed b. el-Hanefiyye (81/700), gerek Muhtâr es-Sakafî'nin siyasi faaliyetlerinin ve gerekse Keysâniyye fırkasının itikadi görüşlerinin başat figürü konumundadır. Bu sebeple Muhtâr es-Sakafî ile Muhammed b. el-Hanefiyye ilişkisinin sağlıklı bir şekilde ortaya konulması hem Muhtâr hareketinin daha iyi anlaşılması hem de Keysâniyye'nin itikadi görüşlerinin oluşumu yönünden önem arz etmektedir.

⁵⁹ Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 7/144.

⁶⁰ Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 7/102.

⁶¹ Bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Sılatu't-Târîhi't-Taberî*, 5/577-578.

Konumuzla ilgili olarak bu noktada bazı soruların cevaplandırılması gerekmektedir: Muhtâr es-Sakafî Kûfe'ye hareket etmeden önce İbnü'l-Hanefiyye'nin onayını almış mıdır? Muhtâr'ın Kûfe'yi ele geçirdikten sonraki faaliyetleri karşısında İbnü'l-Hanefiyye'nin tutumu ne olmuştur?

Muhtâr'ın Kûfe'ye gitmeden önce İbnü'l-Hanefiyye'den izin alıp almadığıyla ilgili üç farklı rivayet bulunmaktadır. Bunlardan ilki Muhtâr'ın izin almadığı⁶², ikincisi İbnü'l-Hanefiyye'nin açıkça izin verdiği⁶³, üçüncüsü ise Muhtâr'ın izin talebine İbnü'l-Hanefiyye'nin sessiz kaldığı ya da imalı olarak⁶⁴ cevap verdiği şeklindedir.

İbn Sa'd'ın Muhammed b. Ömer'den naklettiği bir rivayette İbnü'l-Hanefiyye'nin Muhtâr'ın kendisine çelişkili davranmasından dolayı onun hakkında iyi düşünmediğini, getirdiği pek çok öneriyi reddettiğini bildirdikten sonra Muhtâr'ın Kûfe'ye gitmek için izin istediğinde ona "Çık, ancak Abdullah b. Kamil el-Hemedani'de seninle birlikte çıksın" dediğini; Abdullah b. Kamil'e ona güvenmemesi ve dikkatli olması hususunda uyarıda bulunduğunu bildirmektedir. Rivayetin devamında Muhtâr'ın bu konuşmanın akabinde İbn Zübeyr'e gidip kendisinin Irak'ta bulunmasının Mekke'de olmasından daha hayırlı olduğunu söyleyerek izin istediği ve onun da izin verdiği nakledilmektedir.⁶⁵

Belâzurî ise Muhtâr'ın Kûfe'ye gitmek için izin isteğine İbnü'l-Hanefiyye'nin verdiği cevapla ilgili farklı rivayetlerde bulunmaktadır. İlk rivayette, onun sükût ettiği, Muhtâr'ın ise bu sükûtun kendisini onaylama anlamına geldiğini söylediği bildirilir. İkinci rivayette ise İbnü'l-Hanefiyye "Güç yetirebildiğin şeylerde takva üzere ol" ya da "Ben, Rabbimizin bize yardım etmesini ve kanlarımızı dökenleri helak etmesini arzu ederim. Fakat ben ne savaşmayı ne de kan dökmeyi emrederim"⁶⁶ şeklinde cevap vermiştir.

İbn Sa'd'ın Hevle b. Halife'den naklettiği bir diğer rivayette ise Muhtâr es-Sakafî'nin öldürülmesinden sonra İbn Zübeyr'in "Senin zafere ulaşacağımı iddia ettiğin yalancıyı (Muhtâr es-Sakafî) Allah öldürdü" diyerek İbnü'l-Hanefiyye'den kendisine biat etmesini aksi durumda onu hapse atacağını bildirmesi üzerine İbnü'l-Hanefiyye'nin "Vallahi ben Muhtâr'ı bir davetçi ve yardımcı olarak göndermedim" şeklinde cevap verdiği⁶⁷ vurgulanmaktadır.

Yukarıdaki rivayetlerin kronolojik sıralamasından hareketle bir değerlendirmeye tabi tuttuğumuzda karşımıza şu sonuç çıkmaktadır: İbnü'l-Hanefiyye, Muhtâr'ın Medain'de Osmanlı, Kûfe'de Türabî, Mekke'de Zübeyrî⁶⁸ olmasından ve kendisine çelişkili davranmasından dolayı ona güvenmemektedir. Muhtemelen kendi izin vermese bile Muhtâr'ın bir şekilde Kûfe'ye giderek

⁶² Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 7/107.

⁶³ Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 7/99.

⁶⁴ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 6/380.

⁶⁵ Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 7/99.

⁶⁶ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 6/380.

⁶⁷ Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 7/107.

⁶⁸ Bu tanımlama Şehristânî tarafından Abdullah b. Zübeyr yanlıları için kullanılmıştır. Bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/171.

faaliyetlerde bulunacağını tahmin ettiğinden gitmesine onay verir. Muhtâr es-Sakaffî'nin öldürülmesinden sonra İbnü'l-Hanefiyye'nin İbn Zübeyr'e verdiği cevapla Muhtâr'a takva üzere olması ve kan dökmemesi yönünde verdiği nasihatler bir arada değerlendirildiğinde onun Kûfe'de isyan hazırlıkları yapan Tevvâbûn hareketinden haberdar olduğu ve Muhtâr'ı ne kendisi adına davette bulunması ve ne de Tevvâbûn hareketine yardımcı olması için göndermediği, hatta tam tersine kan dökülmesini engellemek için ona izin verdiği anlaşılmaktadır.

Muhtâr'ın Kûfe'deki icraatları karşısında İbnü'l-Hanefiyye'nin tutumunun nihai noktada olumsuz olduğu anlaşılmaktadır. Belâzurî'nin naklettiği bir rivayette Şa'bi'ye Muhtâr'ın faaliyetlerinin İbnü'l-Hanefiyye'nin görüşleri doğrultusunda olup olmadığı sorulduğunda onun, İbnü'l-Hanefiyye'nin Muhtâr'ın faaliyetleri için bir sebep olduğunu ancak Muhtâr'ın İbnü'l-Hanefiyye'nin emretmediği şeyler yaptığını bildirmektedir.⁶⁹ Yine Belazu'nin Abbas b. Hişam kanalıyla naklettiği bir rivayette İbn Abbas'ın şu sözlerine yer verilir: "İbn Abbas Muhtâr hakkında şöyle diyordu: O öcümüzü almak istedi ve bizim katillerimizi öldürdü. Muhammed b. el-Hanefiyye ona bunu yasakladı ve (bana) dedi ki: Onu en iyi bilen biziz. Bu sebeple onun hakkında hayırlı hiçbir şey söyleme."⁷⁰

İbnü'l-Hanefiyye her ne kadar Muhtâr es-Sakaffî hakkında olumsuz düşüncelere sahip olsa da onun Kûfe'yi ele geçirdikten sonraki biat isteğine karşı çıkmadığı görülmektedir. Belâzurî'nin Şiî kaynaklar tarafından da desteklenen bir rivayetine göre Muhtâr, Kûfe'yi ele geçirdikten sonra İbn Zübeyr ile anlaşmak istemiş fakat İbn Zübeyr onun teklifini reddetmiştir. Bunun üzerine Ali b. Hüseyin'e hediyelerle birlikte mektup gönderen Muhtâr, ona biat etmek istediğini bildirir. Ancak bu teklif de Ali b. Hüseyin tarafından mescitte alenen reddedilir. Son olarak Muhtâr, İbnü'l-Hanefiyye'ye mektup göndererek aynı teklifte bulunur. Bunun üzerine Ali b. Hüseyin İbnü'l-Hanefiyye'ye bu teklifi halkın önünde kendisi gibi reddetmesini ve Muhtâr'dan beri olduğunu ilan etmesini ister. Ancak İbn Abbas, İbnü'l-Hanefiyye'ye gelerek, İbn Zübeyr tehlikesi karşısında Muhtâr'a ihtiyaç duyulabileceğini bildirerek Ali b. Hüseyin'in telkinlerine uymamasını söyler. Bunun üzerine İbnü'l-Hanefiyye Muhtâr'ın bu teklifine sessiz kalarak ne kabul ne de reddettiğini açıklar.⁷¹

İbn Abbas'ın bu öngörüsünün süreç içerisinde gerçekleştiği görülmektedir. Muhtâr'ın Kûfe'deki isyanının başarılı olmasından sonra İbn Zübeyr'in kendisine biat etmeyen İbnü'l-Hanefiyye ve İbn Abbas'a baskılarını arttırdığı görülmektedir. Onların biat etmemekte ısrar etmeleri üzerine Beni Haşim'den yirmi dört kişiyle birlikte onları da hapsedmiştir.⁷² Bununla da yetinmeyen İbn Zübeyr

⁶⁹ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 6/380.

⁷⁰ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 6/446.

⁷¹ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 6/454; Tûsî, *İhtiyâru Ma'rifeti'r-Ricâl el-Ma'rûf bi-Ricâli'l-Keşî*, s. 341.

⁷² Kaynaklarda hapsedilen yerle ilgili farklı bilgiler verilmektedir. Bazı kaynaklar hapsedilenler olarak kullanılan bu yerin Zemzem kuyusu ya da Zemzem sarnıcı (bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 7/102; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 3/285; Ya'kûbî, *Târîhu'l- Ya'kûbî*, 2/178); diğer bazılarında ise Arim zindanı olduğu bildirilmektedir. Bk. İbn Abdi Rabbih, *el-İkdu'l- Ferîd*, 5/161; İbn Ebi'l-Hadîd, İzzuddin Ebû Hamid Abdühamid b. Hibetullah el-Mutezili (655/1257), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, Kum 1404, 20/146.

hapsedildikleri yerin etrafını odunla çevreleyerek biat etmedikleri takdirde onları yakmakla tehdit eder. İbnü'l-Hanefiyye yandaşlarından birini Kûfe'ye göndererek Muhtâr'dan yardım ister. Bu talebe cevap veren Muhtâr, Ebû Abdillâh el-Cedeli komutasında dört bin kişilik bir ordu göndererek İbnü'l-Hanefiyye ve İbn Abbas'ı kurtarır. Ardından İbnü'l-Hanefiyye Kûfe'ye gitmek ister. Ancak Muhtâr "Mehdi'nin alametlerinden biri, beldenize geleceği, adamın birisinin çarşıda ona kılıçla vuracağı ancak bu darbenin ona zarar vermeyeceğidir" diyerek Kûfe'ye geldiği takdirde öldürüleceğini ima eder.⁷³

Kaynakların büyük çoğunluğunda vurgulanan husus ise İbnü'l-Hanefiyye'nin Muhtâr es-Sakafî'nin Kûfe'de çıkarttığı isyanı ve akabinde gelişen öldürme hadiselerini onaylamadığıdır. el-Esved b. Kays'tan nakledilen bir rivayette kendisine Muhtâr'ın çıkarttığı isyan hakkında görüşü sorulan İbnü'l-Hanefiyye, Muhtâr ve yandaşlarını kastederek "Ümmetten ayrılma. Bu kavmin takiiye yapması sebebiyle onlardan sakın!" dediği bildirilmektedir.⁷⁴ Yine Ubeydullah b. Ziyad öldürüldüğünde Beni Haşim'den -Ali b. Hüseyin ve İbn Abbas da dahil - Muhtâr'a dua etmeyen kimse kalmamışken İbnü'l-Hanefiyye'nin bunları hoş karşılamadığı ve beğenmediği rivayet edilmektedir.⁷⁵

Bütün bu rivayetler, İbnü'l-Hanefiyye'nin ümmetin birliğini savunduğunu, Muhtâr es-Sakafî'nin gerek Kûfe'deki isyanını ve gerekse yönetimi ele geçirdikten sonraki uygulamalarının bu birliği bozan faaliyetler olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Bununla birlikte İbnü'l-Hanefiyye'nin, dönemin siyasi şartları gereği Muhtâr ile ilişkisini tam olarak kesmek istemediği de anlaşılmalıdır.

Bu noktada açıklanması gereken önemli bir husus da Keysâniyye'nin nüvesini oluşturan insanların İbnü'l-Hanefiyye'nin Muhtâr'a ve başlattığı harekete karşı bu mesafeli yaklaşımını bilip bilmedikleri meselesidir. Bu meselenin sıhhatli bir şekilde anlaşılması için öncelikli olarak Muhtâr hareketinin kısa süre içerisinde başarı kazanmasının sebeplerinin açıklanması gerekmektedir.

Muhtâr es-Sakafî Kûfe'ye geldiğinde halkın siyaseten iki guruba ayrıldığı görülmektedir. Bunlardan ilki İbn Zübeyr yönetimine bağlı olan topluluk diğeri ise Süleyman b. Surad liderliğindeki Tevvâbûn hareketine destek veren zümrelerdir. Muhtâr'ın İbnü'l-Hanefiyye'nin imâmetini ilan ederek faaliyetlerini yürütmesi hem Kûfe'deki Mevâlî hem de Araplar üzerinde etkili olmuştur.⁷⁶ Ardından önce hem İbn Zübeyr yönetimine destek veren Ali yanlılarını hem de Tevvâbûn içerisindeki İbnü'l-Hanefiyye yanlılarını kendi safına çekmek için şöyle bir iddia ortaya atmıştır: "İbn Zübeyr bu işi -yani hilafeti- Ebû'l-Kasım (İbnü'l-Hanefiyye) için istiyordu. Ancak sonra ona zulmetti".⁷⁷ Akabinde Tevvâbûn hareketinden daha fazla zümrelerin kendisine katılmasını sağlamak için Süleyman b. Surad'ın harp ilmini

⁷³ Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 7/102-104; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 3/285-287; Ya'kûbî, *Târîhu'l- Ya'kûbî*, 2/178-179; İbn A'sem, *Kitabu'l-Futuh*, 6/247-254.

⁷⁴ Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 7/98.

⁷⁵ Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 7/101.

⁷⁶ Bk. Atalan, Mehmet, *Muhammed b. el-Hanefiyye ve Anadolu'daki Tezahürleri*, Ankara 2007, s. 84.

⁷⁷ Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 7/100.

bilmediğini dolayısıyla mücadelesinde başarısız olacağı propagandasını yaptı.⁷⁸ Buna ek olarak bir yandan İbn Zübeyr'in Kûfe valisinin yanına ara sıra giderek yönetime bağlılığından bahsederken diğer yandan İbn Zübeyr aleyhine gizlice faaliyetlerde bulunuyordu.⁷⁹ Muhtâr'ın Kûfe'ye geldiği andan itibaren izlediği bu siyaset başarıya ulaşmış ve kısa sürede önemli bir taraftar kitlesi kazanmıştır.

Muhtâr'ın izlediği bu siyasetin daha çok Tevvâbûn hareketini destekleyenler arasında revaç bulduğu görülmektedir. Bir tarafta hem İbn Zübeyr ile ilişkileri iyi olan hem de Hz. Ali neslinden İbnü'l-Hanefiyye'nin desteğini alarak Hz. Hüseyin'in katillerinden intikam alacağını söyleyen Muhtâr es-Sakafî, diğer tarafta ise yalnızca Hz. Hüseyin'in intikamı üzerine faaliyetlerini sürdüren Tevvâbûn hareketi arasında tercih yapmak durumunda olan Kûfelilerin, Muhtâr hareketini kendileri için daha emin bir yol olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Kaynaklarda 16.000 ile 20.000 arasında beyat aldığı belirtilen Süleyman b. Surad'a Nuheyla'da yalnızca 4.000 kişinin katıldığı⁸⁰ bildirilmektedir ki gelmeyenlerin çoğunluğunun Muhtâr'ın safında yer tuttuğu söylenebilir.

el-Kâdî, Muhtâr'ın Kûfe'deki konumunu güçlendiren muhtelif olayların, Keysâniyye'nin nüvesini oluşturan topluluk da dahil Kûfelilerin İbnü'l-Hanefiyye'nin Muhtâr ve başlattığı harekete karşı olan olumsuz tutumunu görmezden gelmesine sebep olduğunu bildirir.⁸¹ Yazarın bu tespitini erken dönem kaynaklarında yer alan nakiller desteklemektedir. Rivayete göre Muhtâr, İbnü'l-Hanefiyye adına davete başladıktan sonra insanlar gizlice ona gidip biat etmişlerdir. Bir müddet sonra biat eden insanların bir kısmı bu durumdan şüphelenerek Mekke'de ikamet eden İbnü'l-Hanefiyye'nin yanına giderek Muhtâr'ın durumunu anlatmışlardır. İbnü'l-Hanefiyye ise onlara "Gördüğünüz gibi ben Allah rızası için çalışan muhtesiplerdenim. Haksız yere mümin kanı dökmek suretiyle dünya saltanatı elde etmek istemiyorum. Ben Allah'ın mahlûkatından dilediği kimseyle bizi zafere ulaştıracağını arzu ettim. Yalancılardan sakının, dininizi ve kendinizi koruyun" şeklinde cevap verir. İbnü'l-Hanefiyye'nin bu muğlak ifadeleri gelen topluluk tarafından onun bilgisi ve onayının olduğu şeklinde algılanır ve Kûfe'deki bir Cami'de olanları insanlara anlatırlar. Bunun akabinde Muhtâr'a biat edenlerin sayısı daha da artar.⁸²

Bununla birlikte insanların düşüncelerindeki soru işaretlerinin tamamen kaybolduğu olay İbnü'l-Hanefiyye'nin İbn Zübeyr'in zindanından kurtulmak için Muhtâr'dan yardım talep etmesidir. Bu talep üzerine Muhtâr, orduyla birlikte ihtiyaçlarını karşılamak üzere İbnü'l-Hanefiyye'ye dört yüz bin dirhem para göndermiş, o da bunu kabul etmiştir.⁸³ Gerek İbnü'l-Hanefiyye'nin Muhtâr'dan yardım talep etmesi ve gerekse Muhtâr'ın gönderdiği paraları kabul etmesi

⁷⁸ Bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Sılatu't-Târîhi't-Taberî*, 5/561.

⁷⁹ Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 6/492.

⁸⁰ Tevvabun hareketiyle ilgili detaylı bilgi için bk. Onat, *Emevîler Devri Şiî hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, s. 62-92.

⁸¹ Bk. el-Kâdî, *el-Keysâniyye fi't-Târîh ve'l-Edeb*, s. 102; Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, 6/384; Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Sılatu't-Târîhi't-Taberî*, 6/12-14.

⁸² İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 7/100.

⁸³ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, 3/286.

insanların Muhtâr hareketinin İbnü'l-Hanefiyye'nin yönlendirmesiyle gerçekleştiğine kesin olarak kanaat getirmesine sebep olmuştur.

Kurtarma hadisesinden sonra yaşanan olaylar ve ortaya çıkan gerçekler karşısında Muhtâr ashabının önemli bir bölümünün İbnü'l-Hanefiyye'nin safına geçtiği anlaşılmaktadır. Belâzurî'nin bildirildiğine göre, İbnü'l-Hanefiyye Mekke'ye ilk geldiğinde bundan haberdar olan yirmi kişilik bir topluluk Kûfe'yi terk ederek İbnü'l-Hanefiyye'nin yanına yerleşir ve onunla birlikte fitnelerden uzak bir hayat yaşamaya başlar. Bu zümre İbnü'l-Hanefiyye'nin imâmetin şartları ve isyanla ilgili görüşlerini bütünüyle benimsemiş ve onu gerçek imam olarak kabul etmiştir. İbnü'l-Hanefiyye hapse girdikten sonra Muhtâr'dan yardım istemek üzere Kûfe'ye gönderdiği en güvenilir dört kişi de bu topluluk içerisindeydi.⁸⁴ Bu rivayetten anlaşıldığı üzere İbnü'l-Hanefiyye'nin o dönemdeki yandaşları oldukça azdır. Ancak İbnü'l-Hanefiyye'nin, zindandan kurtulduktan sonra aynı yıl içerisinde Mekke'ye hac vazifesini eda etmek için geldiğinde ona dört bin kişinin refakat etmesi ve bu kimselerin büyük çoğunluğunun İmam'ı zindandan kurtarmaya gelen Kûfeli askerlerin oluşturduğu bilgisi kısa sürede yandaşlarının sayısının arttığı göstermektedir.⁸⁵ Yine bu olay Muhtâr'ın ordusundan önemli bir miktarın, İbnü'l-Hanefiyye'nin tutumu ile Muhtâr'ın söylemleri ve icraatları arasındaki farklılıkları anlamalarından sonra Kûfe'yi terk ederek İmam kabul ettikleri İbnü'l-Hanefiyye ile birlikte hareket ettiğine de işaret eder.

Muhammed b. el-Hanefiyye'nin İmâmeti

Kaynaklar, İbnü'l-Hanefiyye'nin imâmetini iddia ederek onun için davette bulunan ilk kişinin Muhtâr es-Sakafî olduğu hususunda birleşmektedirler. Muhtâr hareketinin ayırıcı vasfı olan bu husus süreç içerisinde Keysânîyye fırkasının temel akidesi haline gelmiştir.

Bu noktada şu hususlara açıklık getirmemiz gerektiği kanaatindeyiz: İbnü'l-Hanefiyye açıkça kendi imâmetini ilan etmiş midir? Muhtâr es-Sakafî o dönemde hayatta olan Hz. Ali'nin diğer çocukları ya da torunlarını değil de niçin İbnü'l-Hanefiyye'nin imamlığını ilan ederek hareket etmiştir?

Şeyh Müfid, İbnü'l-Hanefiyye'nin asla kendisi için imâmet iddiasında bulunmadığını ve hiçbir zaman, hiçbir kimseyi buna inanmaya çağırmadığını bildirir.⁸⁶ Şîî yazarın bu ifadeleri, erken dönem kaynaklarında İbnü'l-Hanefiyye'nin imâmetini ilan ettiğiyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamasıyla örtüşmektedir. Bununla birlikte onun herhangi bir çaba içerisine girmeksizin imâmetin kendisine devredilmesini arzuladığı yönünde tespitler de mevcuttur.⁸⁷

Muhtâr es-Sakafî'nin İbnü'l-Hanefiyye'nin imâmeti altında faaliyetlerini yürütmesinin en önemli sebebi, siyasi hedeflerini gerçekleştirmesinin tek yolunun

⁸⁴ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 3/279-281.

⁸⁵ Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 7/105.

⁸⁶ Bk. Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed (413/1022), *el-Füsusu'l-Muhtâre*, Kum 1413, s. 300.

⁸⁷ Detaylı bilgi için bk. Güneş, Hüseyin, *Dini, Siyasi ve Sosyal Etkisi Açısından Muhammed b. el-Hanefiyye ve Hayatı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2009, 199-201.

Kûfe'deki Şîî zümrelerin desteğini almak mecburiyetinde olmasıdır. Muhtar'ın Emevi iktidarıyla daha önce yaşadığı sorunlar; yine İbn Zübeyr'in beklentilerini karşılaması hususundaki umutsuzluğu ona siyasi hedeflerini gerçekleştirmek için Kûfe'deki Şîî zümrelere dayanmaktan başka alternatif bırakmamıştır. Ancak Muhtar'ın Ehl-i Beyt soyundan gelmemesi başta olmak üzere Medain'de Osmancı olması, Müslim Akil'in öldürülmesiyle sonuçlanan isyan girişimi esnasında şehir dışında bulunması, Mekke'de İbn Zübeyr'e biat etmesi gibi çelişkili tavırları onun tek başına bu zümreleri etrafında toplamasını imkânsız hale getirmiştir. Bütün bu durumlar onun Hz. Ali neslinden birisi adına hareket etmesini gerekli kılmıştır.

Kaynaklarda verilen bilgilere göre Muhtâr es-Sakafî döneminde İbnü'l-Hanefiyye dışında Hz. Ali'nin Ömer ve Ubeydullah isimli iki erkek çocuğu ve torunu Ali b. Hüseyin hayattadır. Hz. Ali'nin en küçük oğlu olan Ömer b. Ali'nin siyasetten uzak durduğu, daha çok Hz. Ali'nin vakıflarıyla ilgilendiği, bu konuda Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile mücadele ettiği, bu mücadele sebebiyle Hz. Hüseyin'in kendisiyle birlikte Kûfe'ye gitme teklifini reddettiği gibi bilgileri nakledilmektedir.⁸⁸ Ubeydullah b. Ali ise diğer kardeşlerine nazaran siyasetle daha fazla ilgilidir. O, Muhtâr'ın Kûfe'yi ele geçirmesinden sonra yanına giderek ondan makamını kendisine devretmesini istemiş⁸⁹, Muhtâr ise bunu reddederek Kûfe'yi derhal terk etmesini emretmiştir. Kûfe'den ayrılarak Musab b. Zübeyr'in yanına giden Ubeydullah orada iyi karşılanmış ve kendisine yüz bin dirhem para verilmiştir. Burada dayıları tarafından halife ilan edilmişse de bunu reddederek Musab'a bağlılığını teyid eden Ubeydullah, Musab b. Zübeyr ile Muhtâr'ın orduları arasında el-Mezar'da yapılan savaşta Kûfe ordusu tarafından öldürülmüştür.⁹⁰ Muhtemeldir ki Hz. Ali'nin bu çocuklarının toplum üzerinde herhangi bir tesirlerinin bulunmaması, Muhtâr'ın Şîî zümreleri etrafında toplayarak siyasi hedeflerini gerçekleştirme isteğiyle çalışmış ve bu durum onun zikredilen kişilerin ismi altında faaliyet yürütmesini engellemiştir.

Erken dönem kaynaklarında Muhtâr'ın Kûfe'deki faaliyetlerinden önce Ali b. Hüseyin ile bağlantı kurup kurmadığı hususunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ali b. Hüseyin'in Kerbela faciasından sonra kendi köşesine çekilmesi ve Emevi iktidarına biat etmesinin Muhtâr'ın Ali b. Hüseyin ile irtibata geçmesini engelleyen temel faktör olduğu kanaatindeyiz. Bununla birlikte Muhtâr'ın Kûfe'de hâkimiyeti ele geçirdikten sonra Ali b. Hüseyin'e mektup göndererek kendisine biat etmek istediğini bildirdiği ancak Ali b. Hüseyin'in bu teklifi mescitte, halkın önünde açık bir şekilde reddettiği nakledilmektedir.⁹¹ Ali b. Hüseyin'in bu açık tavrı onun baştan itibaren Muhtâr'a karşı olumsuz bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir. Muhtemeldir ki Ali b. Hüseyin'in kendisine

⁸⁸ Detaylı bilgi için bk. Güneş, *Dini, Siyasi ve Sosyal Etkisi Açısından Muhammed b. el-Hanefiyye ve Hayatı*, s. 122.

⁸⁹ Bk. Hasibî, *el-Hidâyetü'l-Kübrâ*, s. 219. Bu durum diğer kaynaklarda muğlak ifadelerle geçiştirilmiştir. Örneğin İbn Sa'd "... (Ubeydullah) ondan (Muhtâr) bir şeyler istedi ama Muhtâr vermedi" der. Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 7/118.

⁹⁰ Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 7/118; Zübeyrî, Ebû Abdillâh Musab b. Abdillâh (236/850), *Kitâbu Nesebi Kureys*, thk. E. Levi Provençal, Kahire 1982, s. 43-44.

⁹¹ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, 6/454; Tûsî, *İhtiyârü Ma'rifeti'r-Ricâl el-Ma'rûf bi-Ricâli'l-Keşf*, s. 341.

karşı olumsuz bakış açısının farkında olan Muhtâr Kûfe'ye hareketinden önce onunla irtibata geçememiştir.

Bütün bu olumsuzluklar Muhtâr'ı, Kûfe'deki faaliyetlerini Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imâmeti etrafında yürütmeye mecbur bırakmıştır. Muhtâr es-Sakâfî'nin Mekke'den Kûfe'ye geldikten sonra yaptığı konuşmalar incelendiğinde onun İbnü'l-Hanefiyye'ye siyasi fonksiyonlar yükleyen sıfatlar kullanmaktan kaçındığı görülmektedir. Nitekim o İbnü'l-Hanefiyye için hiçbir yerde "Emiru'l-Müminin" tabirini kullanmamıştır.⁹² Yine Kûfe yönetimini ele geçirdikten sonra sarayda insanlardan biat alırken yaptığı konuşmada İbnü'l-Hanefiyye'nin adını hiç zikretmemiş, aldığı biatı da "Beyatü'l-Hedy" ve "Ehde'l-Beyat" olarak vasıflandırmıştır.⁹³ İbnü'l-Hanefiyye'yi ise genel olarak "Vasiyyü'l-Vasî", "İbnü'l-Vasiyy"⁹⁴, "el-Mehdi"⁹⁵, "İmâmü'l-Hedy"⁹⁶ gibi akidevi vasıflarla nitelendirmiştir. Buna karşılık kendisine, "Halifetü'l-Vasiyy Muhammed b. Ali"⁹⁷, "İbnü'l-Vasiyy Mehdi İbnü'l-Hanefiyye" tarafından gönderilen "vezir", "emir", "emin" gibi siyasi sıfatlar atfetmiştir.⁹⁸ Burada kendisi için "vezir" sıfatını kullanması oldukça dikkat çekicidir. Genel kabul gören görüşe göre vezirlik müessesesi ilk defa Abbasiler tarafından Sasani devlet teşkilatlanmasından etkilenilerek İslam Devlet teşkilatlanmasına dâhil edilen bir makamdır.⁹⁹ Muhtâr kendisini vezir olarak vasıflandırarak bir yandan Kûfe'de ağırlıkta olan Farsî Mevâlî üzerinde etki oluşturmak isterken aynı zamanda İbnü'l-Hanefiyye ile kendisinin konumu arasındaki farklılığı vurgulamıştır.

Yukarıdaki anlatımlardan Muhtâr'ın İbnü'l-Hanefiyye'nin imâmetini zorunluluk gereği ilan ettiği anlaşılmaktadır. Bu zorunluluk aynı zamanda İbnü'l-Hanefiyye'nin imâmetini işlevsel olmayan sembolik bir konuma itmiştir. Muhtâr'ın kendisini vezir olarak vasıflandırması, Kûfe'deki faaliyetlerinde İbnü'l-Hanefiyye için siyasi bir tanımlamada bulunmaması, yine zindandan kurtulan İbnü'l-Hanefiyye'nin Kûfe'ye gelmek isteğini Mehdinin alametlerini zikrederek imalı bir biçimde ölümle tehdit etmesi bunun en önemli göstergeleridir. İbnü'l-Hanefiyye'nin imâmeti işlevsel değil tamamen semboliktir. Ancak bu durum Muhtâr'ın ölümünden sonra Keysâniyye fırkası tarafından akidevi boyuta hamledilerek işlevsel hale getirilmiştir.

⁹² Bu durumun tek istisnası Kûfe'ye ilk geldiğinde insanların Süleyman b. Surad etrafında toplandığını gördüğü zaman yaptığı konuşmada kendisini "Veliyyü'l-Emr" olan İbnü'l-Hanefiyye'nin gönderdiğini söylemesidir. Bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Silatu't-Târîhi't-Taberî*, 5/580; İbn A'sem, *Kitabu'l-Futuh*, 6/208.

⁹³ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 6/394; Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Silatu't-Târîhi't-Taberî*, 6/32.

⁹⁴ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 6/380; Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Silatu't-Târîhi't-Taberî*, 5/580.

⁹⁵ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 6/380; Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Silatu't-Târîhi't-Taberî*, 6/16, 62.

⁹⁶ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 6/384.

⁹⁷ Bk. Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye*, s. 295.

⁹⁸ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 6/380.

⁹⁹ Bk. Ayaz, Fatih Yahya, "Vezir", *DİA*, İstanbul 2013, 43/79.

Cafer es-Sadık dönemine kadar Şîî toplumunda hilafet ya da devlet başkanlığı İmâmetin ayrılmaz bir parçası olarak kabul ediliyor ve bu inançtan hareketle hilafetin, gerçek sahibi olan imamlara devri için militarist yaklaşımlar sergileniyordu. İmam Cafer ise hilafetle imâmeti birbirinden ayırarak koşullar sebebiyle hükümler olamayan bir imamın varlığına izin vermiştir.¹⁰⁰ İmam Cafer tarafından prensip haline getirilen bu durumun farklı bir uygulamasının Muhtâr döneminde pratiğe döküldüğü kanaatindeyiz. Kendisini “vezir” olarak tanıtan ve Kûfe'deki hükümlerliğini devretmek istemeyen Muhtâr, imam ilan ettiği İbnü'l-Hanefiyye'nin yönetimle ilgili fonksiyonlarını kendi üzerine alarak bir anlamda hilafetle imâmeti pratikte birbirinden ayırmıştır.

Muhtâr es-Sakaffî-Ebû Amra Keysân İlişkisi

Erken dönem kaynaklarında, Keysânîyye fırkasının ortaya çıkış süreciyle ilgili olarak öne çıkartılan iki isim bulunmaktadır. Bunlardan ilki Muhtâr es-Sakaffî diğeri ise Ebû Amra Keysân'dır. Ancak Muhtar es-Sakaffî ve faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı bilgiler nakleden müellifler Ebû Amra Keysân hakkında oldukça sınırlı haberler rivayet etmişlerdir.

Bazı kaynaklarda bildirildiğine göre Ebû Amra, Becile kabilesinin¹⁰¹ alt kolu olan Beni Ureyne'nin¹⁰² azatlı kölesidir. Yalnızca Kummî onun tam isminin Ebû Amra es-Saib b. el-Es'adi olduğunu bildirmektedir.¹⁰³ Dineveri'nin ifadelerinden onun Acem kökenli bir Mevâlî olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁴

Nâşî el-Ekber, Ebû Amra Keysân'ın Ali ashabının büyüklerinden olduğunu bildirmektedir.¹⁰⁵ Müellifin bu ifadeleri Müslim b. Abdillah'ın Abdullah b. Hemmam'dan naklettiği “Ebû Amra, Muhtâr zuhur etmeden önce Şîa'dan bahsediyor ve Osman'a iftira atıyordu”¹⁰⁶ şeklindeki ifadeleriyle de uyumludur. Her iki yazarın ifadelerinden Ebû Amra'nın Ali yanlıları arasında tanınmış bir kişilik olduğu anlaşılmaktadır.

İlk dönem kaynaklarında Ebû Amra Keysân ismi daha çok Muhtâr'ın Kûfe'yi ele geçirmesi esnasındaki hadiselerin anlatıldığı bölümlerde zikredilmektedir. Ancak Nâşî el-Ekber'in “(Muhtâr) Keysân tarafından Şîileştirilmiştir”¹⁰⁷ ifadesi bu tanışıklığın çok daha öncelere dayandığını ortaya koymaktadır. Nitekim Şa'bi'den nakledilen bir rivayet bu hususu desteklemektedir. Rivayette Muhtâr es-Sakaffî, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin İbrahim el-Eşter'den Muhtâr'ın faaliyetlerine

¹⁰⁰ Bk. Daftary, Farhad, *The Ismailis Their History and Doctrines*, Cambridge 2007, s. 81.

¹⁰¹ Bk. Dineveri, *el-Ahbaru't-Tıval*, s. 289.

¹⁰² Bk. Neşvân el-Himyerî, *el-Hûru'l-İyn*, s. 236; Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Silatu't-Târîhi't-Taberî*, 6/96.

¹⁰³ Kummî, onun isminin Saib b. Malik el-Es'adi ve Ebû Amra Keysân b. İmran olduğu şeklinde iki farklı rivayette bulunmaktadır. Ancak diğer kaynaklarda bu yönde bir bilgi bulunmamaktadır. (Bk. Kummî, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, 21-22). Bununla birlikte Neşşar, kaynak vermeksizin Saib b. Malik b. el-Es'adi'nin ölüm tarihini 67/686 vermektedir. Bk. Neşşar, Ali Samî, *Neşetü'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam*, Kahire 1968, II/51. Ancak kaynaklarda bu yönde de herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

¹⁰⁴ Bk. Dineveri, *el-Ahbaru't-Tıval*, s. 290.

¹⁰⁵ Bk. Nâşî el-Ekber, *Usulu'n-Nihal ve Kitabu'l-Fıraki'l-İslamiyye*, s. 22.

¹⁰⁶ Bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Silatu't-Târîhi't-Taberî*, 6/35.

¹⁰⁷ Buradaki Şîileştirmeden kastedilen siyasi olarak Ali yanlısı olmaktadır.

yardımcı olmasını istediği bir mektubun bizzat İbnü'l-Hanefiyye tarafından yazıldığına şahidi olarak gösterdiği sınırlı sayıdaki kişilerden birisi Ebû Amra Keysân'dır.¹⁰⁸ Ebû Amra'nın şahit gösterilmesi onunla Muhtâr arasında sıkı bir güven ilişkisinin olduğunu gösterir ki bu aynı zamanda ikisi arasındaki tanışıklığın çok daha eskilere dayandığını işaret eder.

Kummî ve Nevbahtî ye göre Ebû Amra'nın görüşleri, hareketleri ve kan dökücülüğü itibarıyla Muhtâr'dan daha aşırı olması sebebiyle o Keysân olarak da isimlendirilmiştir.¹⁰⁹ Her iki müellifin Ebû Amra'nın özellikle kan dökücülüğüyle ilgili yaptığı bu tespit İslam Tarihi kaynakları tarafından da doğrulanmaktadır.¹¹⁰ Yine Kummî ve Nevbahtî'nin "(Ebû Amra) Ali'den önceki halifeleri, Sıffin ve Cemel'de ona karşı savaşanları küfürle suçluyordu" ifadeleri, Taberî'nin Müslim b. Abdillah'tan naklettiği Ebû Amra "Muhtâr zuhur etmeden önce Şîa'dan bahsediyor ve Osman'a iftira atıyordu"¹¹¹ rivayetiyle karşılaştırıldığında Ebû Amra'nın önceleri Ali taraftarlarının sahip olduğu klasik düşünceleri dillendirirken Muhtâr hareketine katılmasından sonra bu görüşlerinde daha aşırıya kaçtığı anlaşılmaktadır.

Ebû Amra'nın Kûfe'deki Muhtâr hareketi esnasında üstlendiği roller ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgiler veren ilk dönem kaynakları onun ölüm tarihi ve yeri ile ilgili sessiz kalmışlardır. Taberî'nin naklettiği rivayete göre Ebû Amra, Mus'ab b. Zübeyr'e karşı savaşan Ahmer b. Şumeyt komutasındaki Muhtâr ordusunun içindeki Mevâlî birliklerinin komutanlığını yapmıştır. Çatışma sonunda Ebû Amra komutasındaki askerlerden birkaç süvari dışında tamamı savaş meydanında öldürülmüştür.¹¹² Bununla birlikte Ebû Amra'nın savaş esnasında öldürüldüğüne dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Gerek bu durum ve gerekse Muhtâr'ın öldürüldüğü olaylar esnasında Ebû Amra'dan hiç bahsedilmemesi onun savaştan kaçan süvariler içerisinde olduğu ve bir yere gizlenerek hayatta kaldığı ihtimalini güçlendirmektedir.

el-Kâdî'nin bizim de benimsediğimiz görüşüne göre, Ebû Amra Keysân'ın daha önce sahip olduğu Ali yanlısı fikirleri, Muhtâr'ın Kûfe'ye gelmesinden itibaren sürekli değişen şartlara göre yeni siyasi eğilimler belirlemesiyle birleşince daha farklı bir boyut kazanmıştır. Dolayısıyla Keysânîyye'nin ilk akidevi görüşleri, Muhtâr hareketinin ortaya çıkardığı şartlar altında şekillenmiştir. Muhtâr'ın öldürülmesinin ardından daha önce Ebû Amra'ya tabi olan ve onu hareketin akidevi boyutunun temsili vazifesini üstlendiğini düşünen topluluk¹¹³ Ebû Amra Keysân'a intisap ederek "Keysânîyye" ismini aldılar. Bu zümre ilk iş olarak kaynaklarda "Muhtâr ashabı", "Muhtâr'ın tabileri" olarak kaydedilen ve aynı

¹⁰⁸ Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 7/100-101; Dineveri, *el-Ahbaru't-Tival*, s. 288-289;

¹⁰⁹ Bk. Kummî, *Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırah*, 22.

¹¹⁰ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, 6/406; Dineveri, *el-Ahbaru't-Tival*, s. 292; Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Silatu't-Târîhi't-Taberî*, 6/59,61.

¹¹¹ Bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Silatu't-Târîhi't-Taberî*, 6/35.

¹¹² Bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Silatu't-Târîhi't-Taberî*, 6/96-97.

¹¹³ Müellifin bu görüşünü İbn Hazm'ın Muhtâr ve Ebû Amra Keysân'ı fırkanın iki lideri olarak takdim etmesi destekler niteliktedir. Bk. İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endülisi (456/1064), *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Şemsüddin, Beyrut 1999, 3/12.

zamanda “Muhtâriyye” olarak da isimlendirilen topluluktan arta kalanlarla bütünleşti. Süreç içerisinde Muhtâr hareketine iştirak etmeyen bazı unsurlar da bu fırkaya girdiler ve bunların etkisiyle fırkanın inançları önemli oranda değişikliğe uğradı. Sonradan fırkaya dahil olan bu zümreler Muhtâr’a değil de yalnızca yeni lider Keysân’a intisap ettikleri için “Muhtâriyye” olarak isimlendirilemezler. Bu sebeple fırkanın yalnızca “Keysâniyye” olarak adlandırılmasıyla yetinildi ve bu isim hem “Mutariyye”den kalma eski tabileri hem de sonradan fırkaya katılan yeni tabileri kapsadı.¹¹⁴

Buraya kadar olan anlatımlardan hareketle Muhtâr hakkında ileri sürülen bir iddiaya açıklık getirmemiz gerekmektedir. Şehristânî, Muhtâr’ın önce Harici, sonra Zübeyrî ve nihayetinde Şiî ve Keysâni olduğunu bildirmektedir.¹¹⁵ Erken dönem kaynaklarında Muhtâr’ın Harici olduğuyla ilgili herhangi bir bilgiye rastlamadık. Eğer Muhtâr’ın içerisinde faaliyet yürüttüğü zümrelerin bir sıralaması yapılması gerekirse onun önce Oscancı, ardından Türabî, daha sonra Zübeyri ve nihayetinde İbnü'l-Hanefiyye yanlısı olduğu görülmektedir. el-Kâdî'nin yukarıdaki tespitinden hareketle Muhtâr’ın Keysâni olduğunu söylemek de mümkün görülmemektedir. Çünkü her ne kadar Keysâniyye'nin ilk fikirleri Muhtâr hareketi içerisinde atılmış olsa da fırka teşekkülünü onun ölümünden sonra tamamlamış ve bir fırka kimliğine bürünmüştür.

Muhtâr es-Sakaffî'nin Görüşleri

Muhtâr, Mekke'den Kûfe'ye geldiği ilk anda Hz. Ali yanlılarıyla yaptığı toplantıda İbnü'l-Hanefiyye için “el-Mehdi”, “Vasiyyü'l-Vasi”, “el-İmâm el-Mehdi”, “İbnü'l-Vasiyy”¹¹⁶ gibi vasıflandırmalarda bulunmuş ve davetinin hareket noktası olarak İbnü'l-Hanefiyye'yi göstermiştir. İlerleyen dönemlerde Şiî ulema tarafından içerikleri netleştirilerek fırkanın temel akidelerini ifade etmek için kullanılan bu kavramların Muhtâr es-Sakaffî tarafından o dönemlerde dillendirilmesi dikkat çekicidir. Bununla birlikte Muhtâr’ın bu terimleri süreç içerisinde netleşen anlamlarıyla mı kullandığı hususu tartışmalı bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Muhtâr’ın konuşması esnasında kullandığı bu tabirlere muhatapları tarafından herhangi bir tepki gösterilmemiştir. Bu tepkisizlik, o dönemde halkın zikredilen tabirlere daha önceden aşına olduğu şeklinde değerlendirilebilir. Nitekim erken dönem kaynakları, mehdi nitelendirmesinin Muhtâr’ın zuhurundan önce de kullanıldığına işaret etmektedir. Hassan b. Sabit bir kasidesinde Hz. Peygamber’i, Cerir de Hz. İbrahim’i Mehdi olarak nitelendirmiştir. Süleyman b. Surad Hz. Hüseyin’in şehit edilmesinden sonra onu “Mehdi oğlu Mehdi”¹¹⁷ olarak vasıflandırmıştır.¹¹⁸ Ancak buradaki cümlelerde mehdi tabirinin, kelimenin “doğru

¹¹⁴ Bk. el-Kâdî, *el-Keysâniyye fi't-Târîh ve'l-Edeb*, s. 64-65.

¹¹⁵ Bk. Şehristânî, *Milel ve'n-Nihal*, 1/171.

¹¹⁶ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 6/380; Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Silatu't-Târîhi't-Taberî*, 5/580.

¹¹⁷ Bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Silatu't-Târîhi't-Taberî*, 5/589.

¹¹⁸ Bk. Öz, Mustafa, *İmâmiyye Şia'sında Onikinci İmam ve Mehdî İnancı*, İstanbul 1995, s. 33.

yola iletilmiş, hidayete ulaştırılmış kimse” manasında, sözlük anlamıyla bir şeref ifadesi olarak kullanıldığı görülmektedir. Özellikle Süleyman b. Surad’ın Hz. Hüseyin ve Hz. Ali için mehdi tabiri kullanması, Kûfelilerin bu nitelendirmeye daha önceden aşına olduklarına, Muhtâr’ın İbnü’l-Hanefiyye’yi mehdi olarak vasıflandırmasını bu mahiyette algıladıklarına ve bu sebeple tepki göstermediklerine işaret etmektedir.

Muhtâr’ın süreç içerisinde bu tabire akidevi bir boyut kazandırdığı görülmektedir. İbnü’l-Hanefiyye’nin zindandan kurtulduktan sonra Kûfe’ye gelme isteğine Muhtâr’ın verdiği cevapta mehdinin alametlerinden birinin kılıcın kendisine işlememesi olduğunu zikrederek İbnü’l-Hanefiyye’nin isteğini reddetmesi¹¹⁹ bu tespiti desteklemektedir.

Mehdi teriminin, Muhtâr es-Sakaff’nin söylemlerinde süreç içerisinde yaşadığı bu anlam kaymasının yansımaları İbnü’l-Hanefiyye ile ilgili nakledilen rivayetlerde de görmekteyiz. İbn Sa’d tarafından nakledilen bir rivayette, İbnü’l-Hanefiyye’nin Muhtâr hareketiyle ilgili tutumunu öğrenmek isteyen bir kişinin konuşmasına “es-Selamü aleyke ey Mehdi” selamlamasıyla başlamasına İbnü’l-Hanefiyye’nin herhangi bir tepki göstermediği bildirilmektedir.¹²⁰ Muhtâr hareketinin ilk dönemlerinde yaşandığı anlaşılan bu olayda, terimin sözlük anlamı itibarıyla İbnü’l-Hanefiyye’ye mehdi vasıflandırması yapılmış ve o da buna tepki göstermemiştir. Buna karşılık müellifin naklettiği bir diğer rivayette kendisine “Selamün aleyke ey Mehdi” şeklinde selam verilen İbnü’l-Hanefiyye’nin “Evet ben Mehdiyim, hayra ve doğruluğa hidayet etmekteyim” dedikten sonra kendisini selamlamak için yalnızca isim ve künyesinin kullanılmasını istediği bildirilmektedir.¹²¹ Rivayette olayın geçtiği yer ve zaman hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ancak bu olayın Muhtâr’ın mehdi terimini akidevi boyutta kullanmaya başlamasından sonra gerçekleşmiş olması kuvvetle muhtemeldir. İbnü’l-Hanefiyye’nin ifadelerinde terimin kelime anlamıyla kendisinin mehdi olduğunu kabul ettiği ancak Muhtâr’ın kullanımındaki anlam kaymasından sonra kendisine yalnızca isim ve künyesiyle hitap edilmesini istediği anlaşılmaktadır.

Muhtâr, İbnü’l-Hanefiyye için “İbnü’l-Vasî” ve “Vasiyyü’l-Vasî”¹²² sıfatlarını kullanarak hem o hem de Hz. Ali için “Vasî” tanımlamasında bulunmuştur. Konu üzerine inceleme yapan araştırmacılar, Muhtâr’ın bu tanımlamasının dini bir içerik taşımadığını, buradaki vasîliğin Hz. Ali ve oğlu İbnü’l-Hanefiyye’nin Hz. Peygamber’e olan yakınlığıyla ilgili olduğu değerlendirmesini yapmışlardır.¹²³

¹¹⁹ Muhtâr’ın İbnü’l-Hanefiyye’ye verdiği cevap şu şekildedir: “Mehdi’nin alametlerinden biri, beldenize geleceği, adamın birisinin çarşıda ona kılıçla vuracağı ancak bu darbenin ona zarar vermeyeceğidir.” Bk. İbn Sa’d, *Kitabu’t-Tabakati’l-Kebir*, 7/102-104; Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşraf*, 3/285-287; Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, 2/178-179.

¹²⁰ Bk. İbn Sa’d, *Kitabu’t-Tabakati’l-Kebir*, 7/97.

¹²¹ Bk. İbn Sa’d, *Kitabu’t-Tabakati’l-Kebir*, 7/96.

¹²² Bk. Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşraf*, 6/380; Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, *Târîhu’r-Rusul ve’l-Mulûk ve Sılatu’t-Târîhi’t-Taberî*, 5/580.

¹²³ Bk. Onat, *Emevîler Devri Şii hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, s. 22; Korkmaz, Sıddık, *Şia’nın Oluşumu Hz. Ali’nin Vasîliği Düşüncesi*, İstanbul 2012, s. 95-96;

Vasîlik düşüncesi ıstılahlaşmış şekliyle Muhtâr hareketinden sonra, özellikle İbnü'l-Hanefiyye'nin ölümüyle ortaya çıkmıştır.¹²⁴

İslam Mezhepleri Tarihi eserlerinde Muhtâr es-Sakaffî'ye nispet edilen bir diğer görüş ise Allah'a bedâ'yı caiz görmesidir.¹²⁵ Şehristânî, Muhtâr'ın kendisine gelen bir vahiy veya imam tarafından gönderilen bir yazı yahut görevi sebebiyle ortaya çıkacak olayların bilgisine sahip olduğunu ileri sürerek bedâ düşüncesini delillendirdiğini vurgular. Yine Muhtâr'ın olacağını bildirdiği olayların doğru çıkması durumunda bunu davasının delili olarak kullandığını aksi durumda ise "Rabbiniz için bedâ zuhur etti" diyerek ahkam konusunda nesh caiz ise haberlerde de bedâ caizdir dediğini zikreder.¹²⁶

Bağdâdî ise Şehristânî'nin anlattıklarını somut bir örnekle ortaya koyar. Buna göre, Mus'ab b. Zübeyr'in Kûfe'ye saldırmak üzere Basra'dan hareket ettiğini öğrenen Muhtâr, Ahmet b. Şumayt komutasındaki üç bin kişilik seçme askerlerini Mus'ab'ı öldürmek üzere gönderir ve onlara kendisine gelen vahye göre savaştan kendilerinin galip çıkacağını söyler. Ancak savaş beklediği gibi sonuçlanmaz ve Muhtâr'ın orduları hezimete uğrar. Savaşta hayatta kalanlar Kûfe'ye gelerek Muhtâr'a söylediklerinin tersinin çıkmasının sebebinin sorarlar. Muhtâr ise onlara "Allah dilediğini mahveder, dilediğini bırakır..."¹²⁷ ayetinden hareketle "Yüce Allah bana böyle söz vermişti; ama bu fikrini değiştirdi (bedâ)" şeklinde cevap verir.¹²⁸

Bağdâdî'nin naklettiği bu rivayet, erken dönem İslam Tarihçileri tarafından farklı şekilde yansıtılmaktadır. Taberî'nin Ebû Mihnef kanalıyla Hasira b. Abdillah'tan¹²⁹ naklettiği ve aynı olayı anlatan rivayette, Mus'ab ordusunu karşılamak için gönderilen orduya zaferle döneceklerine dair kehanette bulunan kişinin, erken dönem kaynaklarında ilk defa guluvv nitelendirmesinde bulunulan ve Muhtâr ashabından olan topluluğun¹³⁰ içerisinde ismi zikredilen Abdullah b. Nevf olduğu bildirilir.¹³¹ Müellifin naklettiği bu rivayetle Bağdâdî'nin eserinde yer verdiği bilgi arasındaki diğer fark ise "Yüce Allah bana böyle söz vermişti; ama bu fikrini değiştirdi..." sözünün olmamasıdır. Belâzurî Abdullah b. Nevf odaklı benzer bir rivayet naklettikten sonra "bu sözleri söyleyenin Muhtâr olduğu da söylenir" diyerek Bağdâdî'nin naklettiği bilgiyi ikinci bir ihtimal olarak zikreder.¹³² Bu rivayetlerde de görüldüğü üzere İslam Mezhepleri Tarihi kaynaklarında Muhtâr es-

¹²⁴ Bk. Bozan, Metin, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, İstanbul 2009, s. 51.

¹²⁵ Bk. Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 50; İsferrâini, *et-Tabsir fi'd-Din*, s. 30.

¹²⁶ Bk. Şehristânî, *Milel ve'n-Nihal*, 1/172.

¹²⁷ Ra'd, 13/39.

¹²⁸ Bk. Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 52.

¹²⁹ Hasira b. Abdillah, Muhtâr hareketi esnasında ve Muhtâr'ın öldürülmesinden sonra Kûfe'de yaşayan ve olaylara bizzat şahitlik eden bir kişidir. Bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Silatu't-Târîhi't-Taberî*, 6/10.

¹³⁰ Taberî, guluvv nitelendirmesinde bulunduğu bu topluluğa mensup altı kişinin ismini zikreder: Hind bint. el-Mütekellife en-Naitiyye, Leyla bint. Kumame el-Muzeniyye, Ebu'l-Ahras el-Muradi, Ebu'l-Haris el-Kindi, el-Buteyn el-Leysi ve Abdullah b. Nevf'tir. Bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Silatu't-Târîhi't-Taberî*, 6/103.

¹³¹ Bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Silatu't-Târîhi't-Taberî*, 6/104.

¹³² Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 6/438-439. Belâzurî'nin naklettiği rivayette Abdullah b. Nevf, Abdullah b. Sevb olarak kaydedilmiştir.

Sakaffî'ye nispet edilen bedâ düşüncesi, döneme yakın tarihçiler tarafından Muhtâr ashâbı içerisinde guluvv olarak nitelendirilen bir zümrenin görüşü olarak yansıtılmıştır.

Kaynaklarda Muhtâr'ın nübüvvet iddiasında bulunduğuyla ilgili pek çok rivayet bulunmaktadır. Bunlardan bazıları onun nübüvvetini iddia ettiğini¹³³ ve vahiy aldığı¹³⁴ açıktan ifade ettiğini bildirirken diğer bazıları da onun Cebrail ve Mikail ile irtibat kurduğuna değinerek¹³⁵ nebiliğini ortaya koyduğu görülmektedir. Ancak bu rivayetlerin metinlerindeki tutarsızlıklar; yine ravilerinin bazılarının meçhul kişiler, zayıf raviler olması, bir kısmının ise Muhtâr'ın siyasi rakiplerinin saflarında yer almaları zikredilen haberlerin sıhhati üzerinde şüpheli yaklaşılması sonucunu doğurmuştur.¹³⁶

Şehristânî eserinde, Muhtâr'ın gerek bedâ düşüncesini ve gerekse vahiy aldığı iddiasını içeren "Kürsü" olayını nakleder.¹³⁷ Taberî de önce aynı rivayeti Şehristânî'nin anlatımlarına benzer şekilde anlattıktan sonra Ebû Mihnef'in Musa b. Amir kanalıyla naklettiği farklı bir rivayete yer verir. Bu rivayette olayların gerçekliği kabul edilirken zikredilen faaliyetlerin uygulayıcısı olarak Abdullah b. Nevf gösterilir ve onun bu işleri Muhtâr'ın emriyle yaptığını iddia ettiği bildirilir. Rivayetin sonunda Muhtâr'ın Abdullah b. Nevf'ten teberri ettiği bilgisi de vurgulanmaktadır.¹³⁸

Yukarıdaki anlatımlarda görüldüğü üzere İslam Mezhepleri Tarihi müellifleri, nübüvvet, vahiy alma, bedâ, meleklerle bizzat görüşme gibi aşırı fikirleri Muhtâr es-Sakaffî'ye nispet hususunda ısrarcıdılar. Buna karşılık ilk dönem İslam Tarihi müelliflerinden Belâzurî ve Taberî, ileri sürülen bu görüşlerin Muhtâr hareketi esnasında gündeme geldiğini kabul etmekle birlikte iddia sahibinin guluvv olarak vasıflandırdıkları topluluğun üyesi olan Abdullah b. Nevf'i göstermekte, görüşlerin sahibinin Muhtâr olduğu yönündeki iddiaları ikinci planda zikretmektedirler. İbn Sa'd Muhtâr'ı "iyi bir insandı"¹³⁹ diyerek övmekte ve diğer kaynaklarda geçen iddialarla ilgili herhangi bir rivayete yer vermemektedir. İbnü'l-Esir ise Muhtâr'la ilgili eş-Şa'bi ve diğer kimselerin rivayetler naklettiklerini ancak Şa'bi ve Muhtâr'ın birbirleriyle ilgili işitmek istemedikleri sözler sarf ettiklerini

¹³³ Bk. Fesevî, Yakub b. Süfyan b. Cüvvan (Cüvan) (277/890), *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Umeri, Beyrut 1981, 2/32, 255; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 47; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Ali b. Mûsâ (458/1066), *Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rifetü Ahvâli Sâhibi's-Şeria*, Beyrut 1405, 6/483; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 6/266.

¹³⁴ Bk. İbn Ebi Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman (235/849), *Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, Riyad 1409, 6/189; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 6/446; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 46.

¹³⁵ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 6/446, 454.

¹³⁶ Bk. Çuhacıoğlu, Abdulkadir, "Muhtâr es-Sakaffî Hadis Vaz'ı ve Nübüvvet İddiası", *İntizar Üç Aylık İnanç ve Düşünce Dergisi*, c. 1, sy. 2, Bahar 2014, ss. 67-112.

¹³⁷ Şehristânî'nin bildirdiğine göre Muhtâr es-Sakaffî, Hz. Alî'den kendisine intikal ettiğini ve "İsrail oğullarının Musa'dan kalma tabutu (ahit sandığı) ne ise bu da bize göre odur" diyerek değerini ortaya koyduğu süslenmiş ve eski bir kürsüyü savaşlarda ön safa koyar ve havada beliren beyaz güvercinlerin verdiği habere göre zaferin kendilerinin olacağını bildirdiğini nakleder. Bk. Şehristânî, *Milel ve'n-Nihal*, 1/172-173.

¹³⁸ Bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Sılatu't-Târîhi't-Taberî*, 6/85.

¹³⁹ Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 6/491.

bildirir ve biyografisine yer verdiği Muhtâr'ın aşırı görüşler ileri sürdüğüyle ilgili herhangi bir bilgi vermez.¹⁴⁰

Görüldüğü üzere Muhtâr'ın aşırı görüşler ileri sürüp sürmediği hususunda erken dönem müellifleri arasında çelişkiler mevcuttur. Bize göre, müelliflerin naklettikleri rivayetler arasındaki bu çelişki, Muhtâr'ın siyasi eğilimlerinde meydana gelen değişimden kaynaklanmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz üzere Muhtâr, siyasi hedefleri doğrultusunda bazen zorunlu bazen de kendi inisiyatifinden kaynaklı olarak birbirine zıt zümreler içerisinde bulunmuştur. Kûfe'de hâkimiyeti sağladıktan sonra iktidarını şehrin Mevâlî kesimine dayandırdığı bilinen Muhtâr'ın, bu kesim içerisinde kendilerine yer edinen aşırı görüşlere sahip zümrelerin ileri sürdüğü aşırı fikirlere, destekçileri arasında bölünmelere yol açmamak için müsamahalı davranmıştır. Ancak bu tutum, kişisel ve siyasi rakipleri tarafından kullanılmış ve zikredilen görüşler Muhtâr'a hamledilmiş görünmektedir.

Yukarıdaki anlatımlarda görüldüğü üzere, Muhtâr hareketi esnasında dillendirilen İbnü'l-Hanefiyye'nin imâmeti, mehdiliği ve vasîliği Şîî farklılaşmayı ortaya koyacak nitelikte değildir.¹⁴¹ Bu kavramlar Muhtâr'ın siyasi hedeflerine yönelik kullandığı sembolik ifadelerdir ve sözlük anlamlarıyla ilgili vasıflandırmalardır.

Muhtâr'ın ölümünden sonra da İbnü'l-Hanefiyye'nin etrafında toplanan yandaşlarının onu imâm kabul etmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın (685-705) daveti üzerine Şam'a gitmek üzere yola çıkan İbnü'l-Hanefiyye'nin yanında bulunan şair Küseyyir b. Azze söylediği şiirde onu "Hak İmâm" olarak nitelemektedir.¹⁴² Ancak İbnü'l-Hanefiyye'nin ümmetin birliği hususundaki bakış açısı¹⁴³ onun ve yandaşlarının hilafet için mücadele etmelerine engel olmuştur. Bu yönüyle Muhtâr'ın ölümünden sonra İbnü'l-Hanefiyye için kullanılan imâm tanımlamasının hilafetten uzak sembolik bir anlam taşıdığı görülmektedir.

İbnü'l-Hanefiyye'nin imâmeti, mehdiliği, vasîliği ve bedâ düşüncesinin ancak onun ölümünden sonra (81/700) Şîî farklılaşmayı ortaya koyacak şekilde kullanılmıştır.¹⁴⁴ Bununla birlikte Muhtâr döneminde guluvv olarak nitelendirilen zümrelerin ileri sürdüğü aşırı fikirlerinin onun ölümünden sonra devam edip etmediğiyle ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte İbnü'l-Hanefiyye'nin her türlü aşırılığa karşı olan tutumundan dolayı bu zümrelerin fikirlerini dar çerçevede ve gizli olarak yürüttüğü söylenebilir. İbnü'l-Hanefiyye'nin ölümünden sonra ortaya çıkan Keysânî fırkalar bu görüşleri büyük oranda benimsemişlerdir.

¹⁴⁰ Bk. İbnü'l-Esrî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed Abdilkerim eş-Şeybani (630/1232), *Üsdü'l-Ğâbe*, Beyrut 1989, 4/347.

¹⁴¹ Bk. Onat, *Emevîler Devri Şîî hareketleri ve Günümüz Şîîliği*, s. 115: Hakyemez, Cemil, "Mehdi Düşüncesinin İtikadileşmesi Üzerine", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, sy. 5, 2004/1, s. 133.

¹⁴² Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 7/108.

¹⁴³ Bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, 7/110-111.

¹⁴⁴ Bk. Onat, Hasan vd., *İslam Mezhepleri Tarihi el-Kitabı*, ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu, Ankara 2012, s. 175.

Sonuç

Muhtâr es-Sakaffî siyasi hedefleri olan ve hayatını bu hedeflerini gerçekleştirmek için faaliyetlerde bulunarak geçiren hırslı bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim o bu uğurda Medain'de Osmanlı, Kûfe'de Türabî, Mekke'de Zübeyrî olmuş, nihai noktada İbnü'l-Hanefiyye'nin imâmetini ilan ederek amacına ulaşmıştır.

Muhtâr'ın İbnü'l-Hanefiyye'nin imametini ilan ederek faaliyetlerde bulunmasına her iki tarafın da isteksiz olarak rıza gösterdikleri anlaşılmaktadır. Muhtâr'a güvenmediğini özel sohbetlerinde dillendiren ve ona olan karşıtlığını tavırlarında belli eden İbnü'l-Hanefiyye, İbn Zübeyr'in kendisine biat etmesi için uyguladığı baskılar ve tehditler sebebiyle Muhtâr'ın kendi adına biat alması hususunda sessiz kalmış, alenen reddetmemiştir. Buna mukabil Muhtâr da İbnü'l-Hanefiyye'nin kendisine karşı olan bu olumsuz tavrını bildiği için Kûfe'yi ele geçirdikten sonra önce İbn Zübeyr ve Ali b. Hüseyin'e (Zeynelabidin) biat etmek istemiş, bu istek her ikisi tarafından reddedince İbnü'l-Hanefiyye adına faaliyetlerini yürütmeye devam etmiştir.

Muhtâr'ın İbnü'l-Hanefiyye için siyasi bir nitelendirmede bulunmaktan kaçınması buna karşılık kendisini vezir olarak vasıflandırması yine Kûfe'de hâkimiyeti ele geçirdikten sonra halktan aldığı biat esnasında İbnü'l-Hanefiyye'den bahsetmemesi ve Kûfe'ye gelmek isteyen İmam'ı mehdinin özelliklerinden birini zikrederek imalı bir şekilde ölümle tehdit ederek bu isteği reddetmesi onun İbnü'l-Hanefiyye'yi işlevsel olmayan sembolik bir imam olarak tasarladığını göstermektedir. Muhtâr'ın yönetim faaliyetlerini üstlenerek İmam'ı bu alandan uzaklaştırması onun pratikte hilafeti imametten ayırdığına işaret etmektedir. Muhtâr es-Sakaffî'nin ölümünden sonra, İbnü'l-Hanefiyye'nin etrafında toplanan yandaşları onun imâmeti iddiasını devam ettirmişlerdir. Ancak onun Müslümanların birliği hususundaki hassasiyeti bu topluluğun hilafeti gerçek sahibine devrini temin için militarist yaklaşımlar sergilemesini engellemiştir.

Keysâniyye fırkası doğrudan Muhtâr es-Sakaffî ile ilişkilendirilmektedir. Erken dönem kaynaklarında bu ilişkinin iki husus üzerine bina edildiği görülmektedir. Bunlardan ilki Muhtâr es-Sakaffî'nin İbnü'l-Hanefiyye'yi imam, mehdi ve vasi olarak tanımlayan ilk kişi olması ve bu tanımlamaların Keysâniyye fırkasının temel inançlarını oluşturmasıdır. İkinci husus ise fırkanın doğrudan Muhtâr hareketi içerisinden neşet etmesidir. Ancak bu ilişkinin oldukça yüzeysel olduğu ve fırkanın tamamen Muhtâr'a nispetinin hatalı olduğunu söyleyebiliriz. Öncelikle kaynaklarda nakledilen rivayetlerden, Muhtâr'ın İbnü'l-Hanefiyye için kullandığı imam, mehdi ve vasi nitelendirmesinin siyasi nitelikte olduğu anlaşılmaktadır. Muhtâr, İbnü'l-Hanefiyye'yi imam ilan etmesine rağmen onun için siyasi bir konum atfeden Emiru'l-Mü'minin gibi vasıflandırmalardan özenle kaçınmıştır. Buna mukabil kendisini vezir, emir olarak vasıflandırarak İbnü'l-Hanefiyye'nin tıpkı Sasani imparatorları gibi soya dayalı olarak imam olduğu ancak devlet ve siyaset ilişkilerinin vezir olarak kendi uhdesinde bulunduğunu vurgulamıştır. Mehdi ve vasi tabirleri de ilerleyen dönemlerdeki kavramlaşmış şekliyle değil kelime anlamlarıyla kullanılmıştır.

Keysâniyye fırkasının Muhtâr hareketi içerisinde neşet ettiği hususunda bütün kaynaklar ittifak etmektedir. Fırkanın ilk teorisyenleri olarak isimlendirebileceğimiz Ebû Amra ve Taberî'nin ilk defa guluvv olarak nitelendirdiği topluluk Muhtâr hareketi içerisinde söz sahibi olmuşlardır. Özellikle Muhtâr'a atfedilen nebilik, vahiy alma iddiası, bedâ, meleklerle irtibat kurma gibi bir kısım aşırı fikirlerin bu zümreler tarafından dillendirildiği ancak ilerleyen süreçte Muhtâr'a atfedildiği görülmektedir. Mezhepler Tarihi kaynakları bu fikirlerin Muhtâr'a ait olduğunda ısrar ederken erken dönem İslam Tarihi kaynakları bu tür aşırı fikirlerin Muhtâr hareketi içerisinde dillendirildiği kabul etmekle birlikte bunları guluvv olarak nitelendirilen topluluğun üyesi olan Abdullah b. Nevf'e nispet etmektedir. Bununla birlikte Muhtâr'ın Kûfe'li Mevâlî üzerinde bu zümrelerin etkili olduğunu görmesi ve kendisinin Kûfe'deki hâkimiyetini Mevâlî unsurlara dayandırması sebebiyle zikredilen aşırı görüşleri dillendiren bu zümrelere müsamaha gösterdiği; onun bu müsamahasının da ilerleyen süreçte zikredilen aşırı görüşlerin kendisine nispet edilmesine yol açtığı anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda yer alan bilgilerden, Keysâniyye fırkasının ilk teorisyeninin Ebû Amra Keysân olduğu ve fırkanın onun ismine nispetle bu adı aldığı anlaşılmaktadır. Erken dönem İslam Tarihi kaynaklarında, Muhtârîyye ve Haşebiyye gibi isimlendirmeler Muhtâr'ın siyasi yandaşlarını tanımlamak için kullanılırken Keysâniyye isminin yalnızca fırkadan bahsedilirken kullanılması; yine Muhtâr'dan bahsedilen bölümlerde onun vezir, emir, emin gibi lakaplarına yer verirken Keysân lakabına hiç değinilmemesi bu kaynakların Muhtâr es-Sakaffî ile Keysâniyye fırkasını birbirinden ayrı gördüklerine işaret etmektedir.

Kaynakça

- Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, (Müellifi Meçhul, H. III. Asır), thk. Abdulaziz ed-Duri-Abdulcebbar et-Matlabi, Beyrut trz.
- Atalan, Mehmet, Muhammed b. el-Hanefiyye ve Anadolu'daki Tezahürleri, Ankara 2007.
- Ayaz, Fatih Yahya, "Vezir", *DİA*, İstanbul 2013, 43/79-82.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed (429/1037), *el-Fark Beyne'l-Fırak*, tsh. M. M. Abdülhamid, Beyrut 1995.
- Belâzurî, Ahmet b. Yahya b. Cabir (279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkar-Ziyad Zerkeli, Beyrut 1996.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Ali b. Mûsâ (458/1066), *Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rifetü Ahvâli Sâhibi's-Şerîa*, Beyrut 1405.
- Bozan, Metin, İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci, İstanbul 2009.
- Çuhacıoğlu, Abdulkadir, "Muhtâr es-Sakaffî Hadis Vaz'ı ve Nübüvvet İddiası", *İntizar Üç Aylık İnanç ve Düşünce Dergisi*, c. 1, sy. 2, Bahar 2014, ss. 67-112.
- Daftary, Farhad, *The Ismailis Their History and Doctrines*, Cambridge 2007.
- Ebû Hâtim er- Râzî, Ahmed b. Hamdan (324/936), *Kitâbü'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye*, (nşr. Abdullah Sellüm es-Samerrai, el-Guluvv ve'l-Firaki'l-Gâliye fi'l-Hadârâti'l-İslâmiyye içinde), Bağdat 1982.
- Ebû İshak el-Cüzcânî, İbrahim b. Yakub b. İshak es-Sa'di (259/872), *Ahvâlür-Ricâl*, thk. Abdulalim Abdulazim el-Bestevi, Pakistan trz.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail (324/935), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, tsh. Helmut Ritter, Wiesbaden 1980.
- Fesevî, Yakub b. Süfyan b. Cüvvan (Cüvan) (277/890), *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Umeri, Beyrut 1981.
- Güneş, Hüseyin, Dini, Siyasi ve Sosyal Etkisi Açısından Muhammed b. el-Hanefiyye ve Hayatı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2009.
- Hakyemez, Cemil, "Mehdi Düşüncesinin İtikadileşmesi Üzerine", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, sy. 5, 2004/1, ss. 127-144.

- Hasîbî, Hüseyin b. Hamdan (334/945), *el-Hidâyetü'l-Kübrâ*, Beyrut 1991.
- İbn Abdi Rabbîh (328/939), Ebû Ömer Şihabuddin Ahmed, *el-İkdu'l-Ferîd*, Beyrut 1404.
- İbn Ebi'l-Hadîd, İzzuddin Ebû Hamid Abdühamid b. Hibetullah el-Mutezili (655/1257), *Şerhu Nehci'l-Belâğâ*, Kum 1404.
- İbn Ebi Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman (235/849), *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, Riyad 1409.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed Abdilkerim eş-Şeybani (630/1232), *Usdü'l-Ğâbe*, Beyrut 1989.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endülisi (456/1064), *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Şemsüddin, Beyrut 1999.
- İbn Kesîr, İmaduddin Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şi'ri, Kahire 1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kahire 1992.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub (421/1030), *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkibu'l-Himem*, thk. Ebû'l-Kasım İmami, Tahran 2000.
- el-Kâdî, Vedâd, "Keysâniyye'ye Özel Referanslarla İslam Kaynaklarında Gulât Teriminin Gelişimi", çev. Yusuf Benli, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII (207), sayı 2, ss. 241-276.
- el-Kâdî, Vedâd, *el-Keysâniyye fi't-Târîh ve'l-Edeb*, Doktora Tezi: Beyrut Amerikan Üniversitesi, Beyrut 1973.
- Korkmaz, Sıddık, Şîa'nın Oluşumu Hz. Ali'nin Vasîliği Düşüncesi, İstanbul 2012.
- Korkmaz, Sıddık, Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi, Ankara 2012.
- Kummî, Sa'd b. Abdillâh Ebi Halef el-Eş'ari (301/913), *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, thk. Cevad Meşkur, Tahran 1963.
- Malatî, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahman (377/987), *et-Tenbîh ve'r-Redd ala Ehi'l-Ehvâ ve'l-Bid'a*, thk. M. Zahid el-Kevseri, Mısır trz.
- Meclisî, Muhammed Bakır b. Muhammed Takî (1110/1698), *Bihâru'l-Envâr*, Beyrut 1403.
- Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid (285/898), *el-Kâmil fi'l-Luğâ ve'l-Edeb*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire 1997.
- Nâşî el-Ekber, Ebu'l-Abbas Abdullah b. Muhammed (393/906), *Usûlu'n-Nihal ve Kitabu'l-Fıraki'l-İslamiyye*, thk. Seyit Bahçıvan, Konya 2007.
- Neşşar, Ali Sami, Neşetü'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam, Kahire 1968.
- Neşvân el-Himyerî, Ebû Said (573/1178), *el-Hâru'l-Iyn*, thk. Kemal Mustafa, Beyrut 1985.
- Onat, Hasan vd., *İslam Mezhepleri Tarihi el-Kitabı*, ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu, Ankara 2012.
- Onat, Hasan, Emevîler Devri Şîî hareketleri ve Günümüz Şiîliği, Ankara 1993.
- Öz, Mustafa, İmâmîyye Şîa'sında Onikinci İmam ve Mehdi İnancı, İstanbul 1995.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer (606/1209), *İtikâdâtü Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, thk. Ali Sami en-Neşşar, Kahire 1938.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebi Bekr Ahmed (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Emir Ali Mehna-Ali Hasan Faur, Beyrut 1993.
- Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed (413/1022), *el-Füsusu'l-Muhtâre*, Kum 1413.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir (310/922), *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Silatu't-Târîhi't-Taberî*, Beyrut 1387.
- Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. Hasan (460/1067), *İhtiyâru Ma'rifeti'r-Ricâl el-Ma'rûf bi-Ricâli'l-Keşşî*, tashih ve talik: Mirdamad el-Esterabadi, thk. Mehdi er-Racai, Kum 1404.
- Üzüm, İlyas, "Osmaniyye", *DİA*, İstanbul 2007, ss. 480-481.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebi Yakub b. Cafer b. Vehb (292/904), *Târîhu'l- Ya'kûbî*, thk. Abdülemir Mehna, Beyrut 2010.
- Zübeyrî, Ebû Abdillâh Musab b. Abdillâh (236/850), *Kitâbu Nesebi Kureys*, thk. E. Levi Provençal, Kahire 1982.